

Grygier, Tadeusz

Próby utrzymania ustroju stanowego w Prusach Wschodnich na przełomie XVIII i XIX wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 43-70

1964

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

publicznej nauki: z tego dwie godziny dla polskich prawników, a dwie dla polskich teologów. Młodzi studenci byłiby zobowiązani do pilnego uczęszczania na to polskie seminarium, a ustanowiony lektor języka polskiego musiałby mieć także inspektora nad sobą, któremu by corocznie składał sprawozdanie w egzaminie ze swoimi seminarzystami. Aby tego lektora pobudzić do pracowitości oraz do chwalebego współzawodnictwa i pilności, musiałoby być dozwolone jak dotychczas, aby każdy kto ma kwalifikacje do nauczania języka polskiego, mógł czynić to nadal, o ile potrafi zyskać sobie uczniów, a to w tym celu, żeby uniknąć zmonopolizowania nauki języka polskiego przez wyznaczonego lektora. Zdarzyć się bowiem może, że nawet przy wielkiej ostrożności wybór padnie na niewprawnego i niedbałego nauczyciela, a w takim wypadku — o ile by wszelka inna nauka języka polskiego, tak szkolna, jak i prywatna, została zakazana — to rzecz sama więcej na tym straci, aniżeli zyska. Można by tu jeszcze niejedno powiedzieć o obowiązkach przyszłego lektora, nie chcę jednak moim skromnym rezonowaniem przedzać decyzji ludzi świątliwych jak i samej zwierzchniej władzy, która najlepiej osądzi, na co pozwalają, czy nie pozwalają stosunki miejscowe i inne okoliczności. Dzięki niech będą ojcowskiej trosce naszego drogiego Monarchy, że chce krajowi przyjść z pomocą w tej prawdziwie wielkiej potrzebie. Ileż to gmin wyznaniowych musi się zadowalać kaznodzieją, który bardzo słabo rozumie ich język. A w procesach ileż to zainteresowanych życzyłoby sobie sędziego rozumiejącego po polsku, żeby nie posługiwać się cudzymi ustami i nie być wskutek tego źle rozumianym oraz uniknąć powstałych stąd następstw.

Tymi kilkoma wierszami poleca się wysokiej łasce Jego Ekscelencji Pana Oberburggrafa i Ministra itd. itd. von Ostau

najuniżeniej

Christoph Coelestin Mrongovius
nauczyciel w Knpawie

TADEUSZ GRYGIER

PRÓBY UTRZYMANIA USTROJU STANOWEGO W PRUSACH WSCHODNICH NA PRZEŁOMIE XVIII I XIX WIEKU

Rozwój ustroju stanowego Prus Wschodnich w XVIII i XIX wieku opierał się na dawnym prawie stanowym Prus Książęcych, mimo iż władze berlińskie zdecydowanie się temu przeciwstawiały¹⁾. Instytucją, która starała się przede

¹⁾ Sprawy ustroju stanowego Prus Książęcych w XVIII i na początku XIX wieku w dotychczasowej literaturze historycznej stanowiły tylko margines głównego tematu — rozwoju instytucji państwa brandenbursko-pruskiego w Prusiech. Zdecydowała o tym między innymi przewaga materiałów źródłowych pochodzących z urzędów państwowych. Jedynymi autorami czerpiącymi ze źródeł pochodzących z instytucji stanowych to D. Bujack, *Das erste Triennium des Comités der Ostpreussischen und Littauischen Stände*, Königsberg 1887 i 1888, s. 115 i s. 128. Dalej A. Bezenberger, *Aktenstücke des Provinzial-Archiv in Königsberg aus den Jahren 1786—1820 betreffend die Verwaltung und Verfassung Ostpreussens*, Königsberg 1898, s. 149. O stanowisku władz berlińskich do instytucji stanowych Prus Książęcych w XVIII wieku zob. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej WAPO) VI — 176 memoriał Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy z d. 1 grudnia 1827 r. Próbcę nowego naświetlenia wzajemnych stosunków, czy nawet kontrowersji między administracją Księstwa Pruskiego a centralnymi władzami administra-

wszystkim utrzymać dawny ustrój stanowy był Komitet Stanowy Prus Wschodnich i Litwy (*Comité der Ostpreussischen und Littauischen Stände*). Kontrowersje między stanami pruskimi a władzami centralnymi w Berlinie dotyczyły dwu zasadniczych spraw: I — utrzymania autonomii polityczno-ustrojowej dawnych Prus Książęcych oraz II — utrzymania dotychczasowego ustroju stanowego. Jeśli chodzi o pierwsze zagadnienie, to znajdowało ono wyraz w tendencji utrzymania federalnego charakteru monarchii pruskiej. W literaturze przedmiotu okres mniej więcej do roku 1740 określany jest jako okres istnienia państwa brandenbursko-pruskiego (*brandenburgisch-preussischer Staat*). Natomiast po tym terminie określa się monarchię jako „konglomerat poszczególnych terytoriów” (w terminologii stanów pruskich terytoria te nazywano — k r a j a m i). Elementem łączącym je we wspólną całość było, według stanów, przypadkowe zjednoczenie ich w ręku jednego władcy. Tym sposobem terytoria te stały się również okręgami administracyjnymi, tworzącymi państwa monarchii pruskiej (*Königlich Preussische Staaten*). Tego rodzaju struktury ustrojową oraz organizację administracji stworzył Fryderyk Wilhelm I w latach 1722—1723. Na czele tej swoistego rodzaju federacji państw (np. Księstwa Pruskiego, Brandenburgii, Księstwa Fryzyjskiego, Pomorza, Magdeburgii, Łużyc, Śląska) stał król. On zarządzał całą monarchią przy pomocy trzech centralnych urzędów: Ministerium Gabinetowego (*Kabinettsministerium*); Generalnego Dyrektorium (*Generaldirektorium*) oraz Departamentu Sprawiedliwości (*Justizdepartament*). Ministerium Gabinetowe zajmowało się sprawami polityki zagranicznej, a Departament Sprawiedliwości obok spraw wymiaru sprawiedliwości niektórymi sprawami administracyjnymi (np. administracją szkolną oraz sprawami kościelnymi). Pozostałe dziedziny administracji wewnętrznej, skarbowej i wojskowej przypadły Generalnemu Dyrektorium (jego pełna tytułatura brzmiała — *General-Ober-Finanz-Kriess-und Domänen-direktorium*). Żaden z tych centralnych urzędów nie podlegał jednolitemu kierownictwu. Zwykle było dwóch ministrów Ministerium Gabinetowego, czterech ministrów sprawiedliwości oraz ośmiu ministrów w Generalnym Dyrektorium. Podział czynności między tych ministrów opierał się na mieszanym systemie podziału terytorialnego (provincialnego) oraz rzeczowego (resortowego). Do tego składu centralnych urzędów za czasów Fryderyka Wielkiego dołączono nową centralną władzę — Ministra Prowincjonalnego dla Śląska, rezydującego nie zawsze w Berlinie a we Wrocławiu. Jednolitość władzy centralnej gwarantował system absolutystyczny króla pruskiego.

Władze centralne wspomniane wyżej tworzyły specjalny terenowy aparat administracyjny, zwany potocznie administracją berlińską. Działała ona obok istniejących najwyższych władz i ich urzędów w poszczególnych terytoriach (krajach). W Prusach Książęcych najwyższa suwerenna władza państwowa

cyjnymi w Berlinie starał się przedstawić Fritz Terween, *Gesamtstaat und Retablisement*, Göttingen 1954, (zob. Tadeusz Grygier, *Uwagi w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”* 1960, s. 267—285). F. Terween, *Stellung und Bedeutung des Preussischen Etatsministerium zur Zeit Friedrichs Wilhelms I 1713—1740*, Jahrbuch des Albertus Universität zu Königsberg, 1955, Bd. VI, s. 159—179. Zresztą istnienia dwu oddzielnych aparatów administracyjnych na terenie Prus Książęcych nie negowała i dawna literatura niemiecka (np. Paul Schön, *Das Recht der Kommunalverbände in Preussen*, Leipzig 1897, s. 430—431; Hugo Preuss, *Verwaltungsorganisation. Handwörterbuch der Kommunalwissenschaften*, Jena 1924, Bd. IV, s. 344—345). Charakter oświeconego absolutyzmu fryderycjańskiego, formy rządzenia są dyskutowane (zob. Walther Hubatsch, *Der preussische Staat*, Jahr. d. Albertus Universität zu Königsberg, 1962, Bd. XII, s. 133).

(krajowa), należała do *Etats-Ministerium* w Królewcu. Jego urządami terytorialnymi były kapitanaty (*Hauptämter*) oraz komornictwa (*Aemter*). W myśl postanowień traktatu wawelskiego (19 września 1657 r.) Polska uznawała pełnię władzy suwerennej *Etats-Ministerium*, regulując stosunki polsko-pruskie tylko w relacji Król Polski — *Etats-Ministerium*. Polska oficjalnie nie uznawała do roku 1764 aktu koronacyjnego króla pruskiego (z roku 1701). Król pruski uzyskał pełnię władzy suwerennej nad Księstwem Pruskim dopiero układem rozbiorowym Polski z dnia 18 września 1773 roku (artykuł 3). Tym sposobem na terenie Prus Wschodnich istniały dwa równoległe, niezależne od siebie aparaty administracyjne:

1. *Etats-Ministerium* w Królewcu (jako rząd krajowy i zarazem urząd administracyjny trzeciej instancji); kapitanaty (jako urzędy drugiej instancji); komornictwa (jako urzędy pierwszej instancji). Władzę sądową pełnił Trybunał Królewiecki (potem noszący nazwę Rządu Pruskowschodniego — *Ostpreussische Regierung*) oraz sądy niższe.

2. Generalne Dyrektorium w Berlinie (jako urząd administracji berlińskiej i zarazem urząd trzeciej instancji); Kamery wojenno-skarbowe w Królewcu i Gąbinie (*Kriegs-und Domänenkammer* jako urzędy drugiej instancji). Aparat administracyjny władz berlińskich nie posiadał na terenie Prus Wschodnich odpowiedników administracyjnych na niższych szczeblach zarządzania (urzędów pierwszej instancji). Natomiast berliński Departament Sprawiedliwości z trudem podporządkowywał sobie krajową administrację sprawiedliwości na poszczególnych terytoriach, nosząc ogólnie nazwę rządu (*Regierung*).

Te dwa niezależne aparaty administracyjne odnosiły się do siebie nieufnie, a nawet wrogo. Do spięć dochodziło przede wszystkim między *Etats-Ministerium* a kamerami wojenno-skarbowymi oraz między Departamentem Sprawiedliwości w Berlinie a Trybunałem Królewieckim. Wzajemna nieufność tych dwu aparatów administracyjnych, reprezentujących z jednej strony absolutystyczną tendencję władz berlińskich, a z drugiej strony suwerenne, autonomiczne, czy co najmniej decentralistyczne tendencje władz królewieckich, da się wytłumaczyć ich genezą. *Etats-Ministerium* oraz Trybunał Królewiecki korzeniami tkwiły w dawnych suwerennych prawach państwowych i stanowych. Podstawą ich istnienia było prawo indygenatu. Dopiero posiadanie indygenatu uprawniało do zajęcia urzędu. Tymczasem berliński aparat administracyjny, reprezentowany w Prusach Wschodnich przez kamery był typowym aparatem absolutystycznej administracji. Przede wszystkim nie uznawał on prawa indygenatu. Słabością aparatu absolutystycznego w Prusach Wschodnich było nieobjęcie nim urzędów lokalnych. Doraźnie brak ten starano się przezwyciężyć przy pomocy instytucji komisarzy powiatowych i komisarzy miejskich (*Commissarii Loci*). W wyniku tego na szczeblu lokalnym, nawet powiatu, istniały w rzeczywistości zamknięte feudalno-patrymonialne „republiki szlacheckie”. Jedynym elementem dzielącym te „republiki” to królewskiej domeny królewskie, państwowe) wciskające się między dobra szlacheckie.

Ustrój polityczny i administracyjny Prus Książęcych w XVIII wieku omówię obszerniej na innym miejscu. Dla naszego tematu zasygnalizowanie tych spraw jest konieczne, by pokazać wyraźnie polityczny system organizacji administracji, streszczający się do zasady — absolutyzm systemu zarządzania na górze, natomiast feudalizm aparatu zarządzania na dole. Obie myśli przewodnie tego systemu zachwiane zostały w okresie rewolucyjnych przemian przełomu XVIII i XIX wieku. Okazała się wówczas cała słabość dotychczasowej organizacji państwa, jego ociężałość i skostnienie.

Militarna i zarazem polityczna katastrofa lat 1806—1807 pozwoliła prawie na całkowite odrzucenie dotychczasowego systemu i wprowadzenie zasadniczych reform. Okres rewolucji definitywnie zamknął więc możliwości utrzymania autonomii polityczno-ustrojowej Prus Wschodnich. Odzywające się po roku 1815 głosy w tej sprawie posiadają już zupełnie inny wydźwięk polityczny i traktować je trzeba na innej płaszczyźnie.

Na dotychczasowej płaszczyźnie omawiać trzeba również drugą dziedzinę spraw wywołujących kontrowersje między władzami centralnymi w Berlinie a stanami pruskimi (Prus Książęcych). Jest nią walka o utrzymanie ustroju stanowego Prus. Problem streszcza się do sprawy zdecydowanej zarządzeniem z dnia 30 kwietnia 1815 roku, w wyniku którego dawne autonomiczne prowincje stanowe (czy „republiki szlacheckie”) przekształcono na zwykłe okręgi administracyjne. Reprezentację stanów prowincjonalnych po roku 1850 przekształcono na reprezentację prowincjonalną. Otóż reprezentacji prowincjonalnej w myśl zarządzenia z 5 czerwca 1823 roku przyznano tylko prawo omawiania projektów ustaw, rozpatrywania skarg i wniosków oraz nadzorowania instytucji komunalnych, wszystko w zakresie prowincji. Instytucje stanów prowincjonalnych po roku 1850 pozostawiono (w myśl zarządzenia z dnia 27 marca 1824 roku) tylko na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Niemniej stany prowincjonalne Prus Wschodnich w latach 1823—1850 zdołały przeforsować swoje autonomiczne stanowisko wobec władz w Berlinie oraz stanów prowincjonalnych Brandenburgii. Ustawa z dnia 1 lipca 1823 roku przyznała bowiem *provincji*, obejmującej terytorium Prus Wschodnich, Litwy (pruskiej) i Prus Zachodnich nazwę *Królestwa Pruskiego* (*Königreich Preussen* — „Gesetz Sammlung”, 1823, s. 138). W korespondencji z władzami berlińskimi stany pruskie stale podkreślały fakt, iż są one stanami Królestwa Pruskiego, że w ustroju stanowym pojęcie prowincji dla nich nie istnieje. Udawadniały, że nawet w okresie absolutystycznych rządów Fryderyka II nie rezygnowały z dotychczasowych praw i przywilejów. W myśl dawnych zasad prawno-ustrojowych w roku 1740 zwołano Sejm Generalny w Królewcu (oraz tzw. Zgromadzenie Stanowe²⁾). Stany przypominały wówczas królowi pruskiemu o dawnych zwyczajach kraju, które zobowiązywały go do zwołania ogólnego (generalnego) sejmiku krajowego przed każdorazowym złożeniem przysięgi hołdowniczej nowemu księciu. Na sejmie takim omawiano ogólne sprawy, dobro i potrzeby kraju. Tym sposobem chciano zapoznać nowego regenta ze stanem gospodarczym i politycznym kraju, dać mu możność bezpośredniego spojrzenia „w ogólny, ale i jasny oraz pewny obraz wszystkich przejawów życia”³⁾. Na tym sejmie przedstawiano również środki zaradcze, zmierzające do przewyżczenia istniejących trudności gospodarczych Księstwa.

Tego rodzaju sejm krajowy składał się z trzech stanów (z trzech izb). Pierwszy stan — stan panów (izba panów) — stanowili naczelnicy kapitanowie (*Oberhauptleute*), kierownicy czterech kapitanatów (w Pokarminie, Szakach, Rybakach i Tapiawie)⁴⁾. Z tych pierwszy z urzędu był Dyrektorem Ziemstwa

²⁾ A. Bezenberger, *Aktenstücke*, s. 140. Artykuł ten opracowano przede wszystkim w oparciu o zespół aktowy *Comités der Ostpreussischen und Littauischen Stände* znajdującym się w WAPO, którego dokumentacja obejmuje lata 1715—1840 zgrupowana w 162 woluminach. Szczegóły zob. WAPO VI — 126 protokół obrad kolegium *Etats-Ministerium* z d. 28 sierpnia 1786 r.

³⁾ WAPO VI — 145 protokół z posiedzenia Naczelnej Dyrekcji Ziemstwa z dnia 20 sierpnia 1803 r.

⁴⁾ D. Bujack, *Das erste Triennium*, s. 7. Szczegóły zob. WAPO VI — 126 protokół z posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z dnia 17 IV 1798 r. Oprócz naczelników kapitanów do pierwszego stanu (do Izby Panów) należało również ośmiu radców krajowych, wybieranych przez szlachtę razem z deputowanymi

(*Landschafts-Director*) oraz przewodniczył w obradach generalnych sejmów krajowych. Drugi stan — stan szlachecki (izba poselska) — składał się z właścicieli dóbr rycerskich (rycerstwa — *Ritterschaft*) oraz szlachty (*Adel*). Stan ten obejmował również chłopów chełmińskich (*Köllmer*) oraz chłopów wolnych (*Freien*). Z każdego komornictwa (*Amte*) wysyłano dwóch posłów, zaopatrzonych w upoważnienia i instrukcje⁵⁾. Do trzeciego stanu należały miasta — stan miejski (izba deputowanych) — reprezentowane przez upoważnionych i wybranych delegatów⁶⁾. Zwykle po zakończonych obradach tego rodzaju zgromadzenia stanowego przedstawiano regentowi petycje (*Landesbeschwerden*). Ten zaś w odpowiedzi na nie przygotowywał rezolucję zamykającą sejm (*Abschied*)⁷⁾.

Za rządów Fryderyka Wilhelma I doszło jednakże do drobnych, ale w skutkach istotnych zmian w ustroju stanowym Prus Książęcych. Otóż kapitanat pokarmiński, z którym dotychczas związane było przewodnictwo sejmu (*Landtags-Directorium*), przekazano księciu holsztyńskiemu. Dwa dalsze kapi-

powiatów stanowych. W myśl reskryptu królewskiego z d. 10 IV 1787 r. Prusy Wschodnie składały się z 10 powiatów (Pokarmin, Szaki, Tapiawa, Barclany, Tylża, Olecko, Szestno, Morąg, Nidzica, Kwidzyn). Sprawa ustalenia terminologii ustroju administracyjnego Prus Książęcych wymaga przedyskutowania. Dla przykładu tradycyjne ujmowanie pod pojęciem starosty urzędów kapitańskich oraz urzędów starościńskich z XIX i XX wieku jest błędne. Urząd kapitański różni się od urzędu starościńskiego genezą, funkcjami jak i właściwością terytorialną. Podobnie instytucja landrata z XVIII wieku (radcy krajowego) różni się od instytucji *landschaftsrata* (radcy ziemskiego) przede wszystkim charakterem. Pierwsza jest instytucją polityczną, druga instytucją samorządu stanowego.

⁵⁾ WAPO VI — 141 protokół z posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 17 IV 1798 r. Deputowani szlachecy i chłopscy tworzący tzw. Izbę Poselską wybierali spośród siebie marszałka i vice-marszałka Izby Poselskiej. Chłopi stosownie do dawnych zwyczajów nie stanowili osobnego stanu. Ujmowano ich pod wspólną ze szlachtą nazwą stanu właścicieli ziemskich. O włączeniu do drugiego stanu poszczególnych chłopów decydowała wartość ich gospodarstwa. Wartość ta musiała wynosić co najmniej 500 talarów. Proces przejmowania własności ziemskiej przez mieszczaństwo spowodował ujęcie w ramach stanu drugiego również i własności ziemskiej mieszczań. Ustalenie pojęcia *Amtu* jako komornictwa jest prawidłowsze od urzędu dominialnego. *Amt* z XVIII wieku to instytucja różna od *Amtu* z XIX wieku. Jeśli chodzi o instytucję Ziemstwa, to była ona publiczną instytucją kredytową, opartą na korporacyjnym ujęciu przedstawicieli własności ziemskiej. Początkowo stany pruskie ją zwalczały. Najstarszym Ziemstwem było Ziemstwo Śląskie (1770 r.). W Prusach Zachodnich powstało w roku 1787, a w Prusach Wschodnich w roku 1788.

⁶⁾ WAPO VI — 126 protokół posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 26 II 1787 r. Stan trzeci to również tzw. Deputacja Miejska złożona z następujących deputowanych:

a. Królewca, który delegował 1 deputowanego magistratu, 1 deputowanego sądu miejskiego, 1 deputowanego kupców i cechu browarniczego z przedmieść Królewca — Altstadt, Kneiphof, Löbenicht, 1 deputowanego pozostałych cechów.

b. Z każdego miasta Prus Wschodnich delegowano 1—4 deputowanych oraz po jednym z Kwidzyna, Prabut, Biskupca Pomorskiego, Zalewa, Gardei, Suszu i Ilawy.

c. Kłajpeda i Tylża wysyłały po 6 deputowanych.

⁷⁾ WAPO VI — 133 protokół z posiedzenia Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy z dnia 20 VIII 1803 r. Zwykle wnioski II i III stanu szły pod obrady I stanu a ten przedstawiał je *Etats-Ministerium*. Jeden z najpoważniejszych historyków ustroju administracyjnego i politycznego Niemiec Otto Hintze, *Staat und Verfassung*, Leipzig 1914, Bd. I—II słusznie widzi w organizacji ustroju parlamentarnego i stanowego Prus Książęcych wpływ polskie. Uzewnętrznily się one właśnie w instytucjach: Najwyższej Rady (*Etats-Ministerium*) oraz kapitanatach (*Hauptämter*).

tanaty przyznano zasłużonym wojskowym⁸⁾. Stanowisk radców krajowych (*Landratsstellen*) nie obsadzano po śmierci poszczególnych radców⁹⁾. Stany zażądały więc od Fryderyka II, by uzupełnił wakujące stanowiska dziewięciu nowymi członkami stanów i to ludźmi znającymi ustrój Księstwa i bieżące potrzeby kraju. Fryderyk II pozwolił więc na zwołanie Generalnego Sejmu Krajowego przed złożeniem hołdu oraz oficjalnie przyobiecał zachować wszelkie wolności, prawa i przywileje Księstwa¹⁰⁾. Stanom tego rodzaju oświadczenia jednakże nie wystarczały. Podkreślali, że „podstawowy przywilej Księstwa nie pozwalał panującemu wprowadzać jakichś ogólnych, powszechnych, wieczystych praw, ustaw, rozporządzeń oraz zwyczajów. Zabraniał także wprowadzania do istniejących praw jakichkolwiek nowości, zmian bez uprzedniego zawiadomienia, dorady i zgody czy zatwierdzenia stanów (*„In causis autem status Prussiae concertentibus, qui vel novi aliquid prae se ferre, vel a veteri more seu institutis, iuribusque et consuetudinibus discrepare videntur, nihil omnino abusque omnium Ordinum et Magistratibus cuius interest consensu et voluntate statuendum, introducendumque fore debere”*)¹¹⁾.

Ta podstawowa zasada ustrojowa była respektowana przez księcia Albrechta, jego następców, przez elektorów brandenburskich i nowe Królestwo Pruskie. Niemniej Fryderyk II przez okres swego panowania nie dopuścił do zwołania Sejmu Generalnego Prus, gdyż „jak sądzono formę zgromadzeń stanowych uważał za przestarzałą”¹²⁾. W ostatnich latach jego rządów, kiedy można było przewidzieć rychłą śmierć króla, stany Prus Wschodnich postanowiły wyko-

⁸⁾ D. B u j a c k, *Das erste Triennium*, s. 8. Np. w roku 1740 dokooptowano do Dyrekcji Ziemstwa na miejsce naczelnego kapitana z Pokarmina, prezydenta kamery wojenno-skarbowej (więc urzędnika administracji brandenburskiej) v. Oslau. Naczelny kapitanami zostali Doenhoff, Auer, Dohna, a radcami krajowymi — Buddenbrock, Korff, Gröben, Tettau, Eulenburg, Schlieben, Haubitz, Brandt. W instytucji kapitańskiej widziano przede wszystkim wpływy polskiej instytucji kasztelańskiej. Instytucja kapitańska była z jednej strony podporządkowana księciu, z drugiej związana bezpośrednio ze szlachtą. To wiązało się z innym elementem polskiej teorii prawnej, przeszczepionej na teren Prus Książęcych — że pojęcie Korony wiąże się nie tylko z królem, ale i ze stanami jako członkami Korony. Wreszcie trzecim czynnikiem ustroju polskiego w Prusiech było rozwinięcie się organizacji komunalnych wyższego rzędu z nowym czynnikiem — szlachtą, jako elementem przeciwstawiającym się tak arystokracji jak i chłopom.

⁹⁾ WAPO VI — 126 protokół z posiedzenia *Etats-Ministerium* z d. 28 VIII 1786 r. *Etats-Ministerium* starało się o zatwierdzenie nowego pełnego składu Izby Panów, czy jak nieraz nazywano ją „stałym kolegium radców krajowych” (*Perpetuirliche Landrats-Collegium*). Z chwilą utworzenia w 1788 roku Dyrekcji Ziemstwa Prus Wschodnich obok radców krajowych (członków Najwyższej Rady) pojawili się nowi radcy — radcy ziemscy.

¹⁰⁾ WAPO VI — 126 pismo królewskie z dnia 4 IX 1786 roku zgadzające się na zwołanie Sejmu Generalnego „według dawnych zwyczajów przed złożeniem hołdu tak jak w roku 1740. Zatwierdza się również propozycje obsadzenia kapitanatów i stanowiska radców krajowych”.

¹¹⁾ A. B e z z e n b e r g e r, *Actenstücke*, s. 140. Tymczasem w rzeczywistości już elektor brandenburski ograniczał zakres działania Najwyższej Rady Księstwa najpierw przez stworzenie instytucji namiestnika (*Statthalter*), którym był Bogusław Radziwiłł, a potem przez stworzenie instytucji komisariatu wojennego (*Kriegskommissariat*). Komisariat wojenny przejął ważniejsze części administracji Księstwa, by począwszy od powstania kamery wojenno-skarbowej oprzeć się na systemie ściśle prefekturalnym. Jego głównym celem było wyeliminowanie systemu stanowego Księstwa.

¹²⁾ WAPO VI — 127 pismo króla skierowane do rycerstwa Prus Wschodnich z d. 10 IV 1787 r. Władze berlińskie przychyliły się do projektów zmiany ustroju monarchii pruskiej na absolutystyczno-centralistyczny, reprezentowanych między innymi przez ministra Schroettera. Uzasadnienie na przykład instytucji stanowych Prus i sięgających od instytucji państwowych aparatu admi-

rzystać zmianę na tronie by przywrócić dawny stan prawny prowincji („kraju”). Zastanawiano się nad koniecznością uchwalenia nowego ustroju oraz regulaminu zgromadzeń stanowych, zaproponowano następnie kilka rozwiązań:

1. Scalenie kraju składającego się z poszczególnych odrębnych części w określoną, stałą jednostkę organizacyjną¹³⁾.

2. Wybranie odpowiednich ludzi oraz „zaangażowanie ich na stałe do pracy dla kraju”. Dotychczasowa forma „pracy społecznej” już nie wystarczała. Przypuszczano, że poprzez sejmy, na których częściowo samodzielnie, częściowo poprzez deputowanych przedstawiano petycje, kraj może być najsprawniej zjednoczony. Stwierdzano, że posłowie do Sejmu Generalnego (*Generalrepräsentanten*) i powiatowych sejmików (*Kreisrepräsentanten*) najlepiej zaspokoją potrzeby kraju. Zamierzano zwoływać do Królewca co trzy lata Sejm Generalny na przeciąg 4 tygodni. Zwolanie Sejmu Generalnego miało poprzedzić zwolanie sejmików powiatowych¹⁴⁾.

3. W Sejmie Generalnym reprezentowana miała być cała szlachta Prus Książęcych oraz miasta¹⁵⁾.

4. Sejm Generalny należało zwołać przy najbliższej zmianie tronu.

Tymczasem w roku 1786 Fryderyk II zmarł. Tron objął Fryderyk Wilhelm II.

nistracyjnego władz berlińskich (Brandenburgii) wyraziło się choćby w postanowieniu zatwierdzenia wyborów radców krajowych przez kamery wojenno-skarbowe. Dalej KDK mogły wydawać radcom krajowym zarządzenia i zobowiązywać ich do zwoływania stanów powiatowych dla wspólnego z KDK naradzenia się nad środkami dobrego zarządzania krajem. Król zresztą był przeciwny istnieniu radców „gdyż instytucja ta jest nowością nigdzie nieznaną”. Dalej władze berlińskie chciały widzieć miasta podporządkowane władzom państwowym (*Comissarii Locii*) i nie związane z instytucjami stanowymi. Król zaznaczał, że ustrój stanowy „sprzeciwia się obecnemu ustrojowi państwa i Prusy winne zorganizować się na wzór marchijski. Zebranych deputowanych przebywających w Królewcu po hołdzie należy odesłać do domów. Zebrań stanowych po złożonym hołdzie zabraniamy...”.

¹³⁾ WAPO VI — 126 raport komisji stanowej Prus z wyników rozmów z królem, które przeprowadzono 7 VI 1787 r. w Mokrem (pod Grudziądzem). Stanom pruskim chodziło przede wszystkim o utrzymanie jedności terytorialnej Starych Prus, przeciwstawić się tendencjom kawałkowania kraju przez administrację centralną w Berlinie, tworzenia nowego podziału administracyjnego, by rozbić jedność ustrojową stanów. Z drugiej strony uznano, iż w obliczu pociągnięć administracyjnych Berlina należy scementować wykazujący znaczną autonomię podział administracyjny stanowy Prus.

Chodziło tu o ściślejsze połączenie tradycyjnie dzielonego obszaru Prus Książęcych na Prusy i Litwę (Pruską) oraz scementowanie trzech, wykazujących dość znaczne odrębności krain Prus — powiatów administracji stanowej:

I. Pogórza z kapitanatami: Iława, Dąbrówno, Olsztyniec, Miłkowo, Kwidzyn, Morań, Nidzica, Szczytno, Ostróda, Pasiek, Przezmark, Prabuty, Szymbark, Działdowo.

II. Natangia z kapitanatami: Węgorzewo, Bałga, Barciany, Bartoszyce, Pokarmin, Gierdawy, Giżycko, Elk, Pisz, Norki, Iławka, Kętrzyn, Ryn, Szestno.

III. Sambia z kapitanatami: Rybaki, Georgenburg, Wystruń, Labiawa, Kłajpeda, Lochstädt, Nowy Dwór, Ragneta, Zalewo, Szaki, Tapiawa, Taplacken, Tyłża, Waldau.

Powiaty te 28 VIII 1752 r. rozbito na 10 nowych powiatów stanowych, uszeregowanych według dwu obszarów — pruskiego i litewskiego. Do pierwszego obszaru należały nowe powiaty: Pokarmin, Kętrzyn, Morań, Kwidzyn, Nidzica, Szaki, Tapiawa. Do obszaru drugiego: Wystruń, Olecko, Szestno. Po zaborze Warmii w roku 1772 powiaty — Braniewo i Lidzbark włączono do Prus Wschodnich, natomiast powiat kwidziński oderwano od Prus Wschodnich, a przyłączono do Prus Zachodnich.

¹⁴⁾ WAPO VI — 143 protokół z posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 18 II 1785 r.

¹⁵⁾ WAPO VI — 105 protokół z posiedzenia Dyrekcji Ziemstwa z d. 20 VIII 1803 r.

Stany uzgodniły jednolite stanowisko w sprawie konieczności zachowania dawnego ustroju kraju oraz środków dla przezwyciężenia trudności w życiu gospodarczym Prus. Skoro więc złożono nowemu regentowi „zapewnienia wierności, miłości i szacunku”, przedstawiono następnie prośbę, by „stosownie do zwyczaju w czasie poprzednich rządów oraz zgodnie z konstytucją kraju zwołało Sejm Generalny Krajowy dla przedłożenia tronowi i nowemu ojcu kraju potrzeb i spraw narodu (*Volkes*)”¹⁶). Król zwrócił się wówczas do *Etats-Ministerium* o wyjaśnienie „w jaki sposób kraj był reprezentowany przez jego stany i jak przedkładano petycje na sejmach”¹⁷). *Etats-Ministerium* nie omieszczało poinformować króla, iż zwołanie Sejmu Generalnego Krajowego przed złożeniem hołdu należy do najważniejszych uprawnień kraju zagwarantowanych przez wszystkich dotychczasowych władców. Równocześnie przedstawiono królowi listę najznacniejszych ludzi, znających ustrój Prus oraz „posiadających na tyle miłość i zaufanie narodu, by mogli spełnić dostatecznie obowiązki i zaszczyty stanów krajowych”¹⁸). Na stanowiska naczelnych kapitanów (*Oberhauptmannstellen*) zaproponowano: byłego prezydenta kamery w Cleve von Ostau na naczelne kapitaństwo w Pokarminie, równocześnie mianując go marszałkiem sejmów (*Landtags-Director*). Podskarbi (*Kammerherr*) hr. von Dönhoff z Friedrichsstein, von Auer oraz były radca sądu nadwornego (*Hofgerichtsrath*) hr. von Dohna z Boudönnen mieli objąć trzy pozostałe stanowiska: naczelne kapitaństwa w Szakach, Rybakach i Tapiawie. Przedstawiono również kandydatów na 8 radców krajowych (*Landräthe*)¹⁹).

4 września 1786 r. król zatwierdzając przedstawione osoby na stanowiska naczelnych kapitanów i radców krajowych zezwolił na zwołanie i odbycie Sejmu Generalnego Krajowego podobnego do tego, który odbył się w roku 1740. Król uczynił jednakże jedno zastrzeżenie, „za niewskazane uznał włączenie do obrad sejmów stanów Prus Wschodnich stanów Biskupstwa Warmińskiego”²⁰).

Etats-Ministerium ustaliło datę otwarcia zgromadzenia stanowego na dzień 14 września 1786 roku. Otworzył sejm kanclerz *Etats-Ministerium* hr. v. Finkenstein²¹), zwracając się z charakterystycznym apelem, którego ostrze było skierowane przeciwko władzom centralnym: „jeśli mówię o przyjacielu ojczyzny, to mam na myśli człowieka, który mniej czy więcej zabiega o dobro obywatelskiego ustroju, zdolny jest do wyrażania i wyważania spraw oraz — jeśli mam mówić o istocie sprawy — gotowy i zdolny jest do prawidłowego odczucia spraw. To właśnie prawidłowe wyczucie pozwoli nam oceniać drobne błędy we właściwym wymiarze, a największe zło, jako możliwe do uniknięcia. Szlachetnie myślący jest ostrożny, baczny i gotowy do ustępstw tak w swych życzeniach jak i prośbach. Musimy więc gardzić pochlebami, zlekceważyć musimy skłonnych do ganiaenia oraz odsunąć od siebie prywatę. Na jakiej drodze się spotkamy jako wierni słudzy króla i Ojczyzny, jako przyjaciele i pomocnicy — na drodze prawdy i znajo-

¹⁶) WAPO VI — 126 protokół z posiedzenia Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy z d. 23 VI 1809 r.

¹⁷) WAPO VI — 133 *Etats-Ministerium* zdawało sobie sprawę z tego, że zainteresowanie się nowego króla sprawami ustroju stanowego Prus raczej wskazywało na trudności polityczne monarchii brandenbursko-pruskiej, niż na szczerze zajęcie się rozwojem stanów pruskich.

¹⁸) WAPO VI — 132 protokół posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z dnia 18 III 1788 r.

¹⁹) WAPO VI — 126 reskrypt królewski z 10 IV 1787 r. podkreślał, że szlachta pruska uprawniona jest do wyboru rady krajowej, że konieczne jest zwoływanie co najmniej raz na pół roku sejmików powiatowych.

²⁰) WAPO VI — 126 pismo królewskie z dnia 21 V 1787 r.

²¹) WAPO VI — 126 przemówienie kanclerza Finkensteina.

mości świata...". Marszałek sejmu von Ostau pozdrowił Zgromadzenie, wyrażając życzenie, by dobro kraju i wdzięczność dla regenta były celem i dążeniem sejmu. Równocześnie postawił wniosek, by przyspieszyć obrady i tryb załatwiania spraw oraz wykorzystać jak najlepiej krótki czas obrad. „Można to osiągnąć — mówił — poprzez zerwanie z dotychczasowym pisemnym kontaktem obu wyższych stanów”. W poszczególnych sprawach miano ograniczyć się do ustnego i wspólnego spotkania. Stan rycerski zgodził się na powyższą propozycję²²⁾. Z kolei przystąpiono — stosownie do dotychczasowego regulaminu (ustroju) sejmu — do wyboru marszałka krajowego (*Landmarschall*). Większością głosów wybrano von Bolschwinga. Jego zastępcą (*Vice-Landmarschall*) został von Brederlow²³⁾.

15 września rozpoczęły się posiedzenia Izby Posłów. Obrady rozpoczęto od zakomunikowania wniesionych przez Izbę Panów oraz Radę Kraju²⁴⁾ trzech projektów uchwał:

1. Memoriału uchwalonego przez wszystkie stany a skierowanego do króla. Chodziło o zwykłe zatwierdzenie dotychczasowych przywilejów, wolności i uprawnień kraju.

2. W sprawie podarowania przez stany królowi 100 000 florenów. Według przyjętego zwyczaju stany każdemu królowi z okazji objęcia tronu składały tego rodzaju podarunek.

3. W sprawie prośby skierowanej do króla, by zezwolił na stworzenie jakiejś stałej reprezentacji kraju. Proponowano, by obecny sejm wybrał Dyрекcję Ziemstwa (*Landschaft*) oraz jakąś radę powiatową (*Kreisrath*). Stworzone nowe instytucje stanowe „miały być organem królewskim w tych wszystkich sprawach, które dotyczyły dobra kraju, utrzymania i zachowania ustroju kraju, dawnych wolności i uprawnień”.

Uznano za stosowne — przyjmując że król ostatnią prośbę uwzględni — ustalić z góry ustrój tej stałej reprezentacji kraju, ustrój zgodny z celami i dążeniami kraju, ale i jednocześnie możliwej do przyjęcia przez króla. Wyłoniono spośród zebranych węższą komisję, złożoną z 2 członków z Sambii i Litwy, 2 z Natangii i 2 z Pogórza (Oberland). Przedstawiciele miast, którym powyższe trzy memoriały również przedstawiono, zgodzili się na projekty z następującą zmianą: „z własnej inicjatywy miasta podarunek swój dla króla zwiększają z 22 000 florenów (z roku 1740) na 50 000. Tym sposobem suma 72 000 florenów (z roku 1740) podniesioną została na 100 000”²⁵⁾.

18 września przybył król. Stąd 18 i 19 września, gdy składano hołd, obrady sejmu nie mogły toczyć się normalnie. Król „wyrzcił swe zadowolenie z pierwszych dowodów zaufania okazywanego mu przez zgromadzone stany, co wyraziło się w fakcie, że nie przedstawiono mu żadnych szczególnych skarg. że stany starają się odczekać, co przyniesie im poczucie sprawiedliwości i ojcowska łagodność króla”. W piśmie do stanów z dnia 19 września król zapewnił „obronę praw krajowych, uwzględnienie skarg i dezyceratów krajowych”. Następnego dnia obrady sejmu toczyły się nad sprawą zorganizowania stałej reprezentacji kraju i nad stworzeniem instytucji ziemstwa (*Landschafts*) i rad powiatowych (*Kreisrath*) oraz powołania radców ziemskich i powiatowych, nad częściową rewizją konstytucji kraju i ogólnego kodeksu, częściowo nad

²²⁾ WAPO VI — 133 protokół posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 19 VI 1789 r.

²³⁾ WAPO VI — 126 uwagi członka Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy Brandta.

²⁴⁾ WAPO VI — 136 protokół posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 19 II 1788 r.

²⁵⁾ WAPO VI — 126 rezolucja miast pruskich.

wnioskiem miast w sprawie zniesienia monopoli. Ten ostatni wniosek, wysunięty przede wszystkim przez Królewiec, odłożono, by „nowego króla nie obarczać skargami stosownie do ustalonej uprzednio taktyki stanów”²⁶⁾. Obrady skierowano na inne tory. Wysłunięto następujący motyw — ponieważ dla wielu członków Izby Posłów dłuższa obecność w obradach sejmu była utrudniona z powodów czysto gospodarczych, ustalono wspólnie, że spośród posłów wybierze się ściślejszy wydział (komisję), który w imieniu pozostałych nieobecnych posłów będzie obradował i podejmował decyzje. W sprawie organizacji stałej reprezentacji ziemskiej zgodzono się na następujące punkty: a) Wszystkie części kraju posiadające dotychczas znaczne odrębności i autonomię połączy się „silnie w jedną całość”; b) Od czasu do czasu skargi kraju przedstawiać się będzie władzom zwierzchnim w Berlinie lub samemu królowi. Dla stanów pruskich władzami zwierzchnimi nie były organa terenowe państwa brandenbursko-pruskiego (kamery wojenno-skarbowe); c) Żądać pomocy w przeciężaniu trudności gospodarczych; d) Żądania stałej reprezentacji „są zgodne z dawnym ustrojem kraju, gdyż posiadał on stałe Kollegium Rady Krajowej, złożone z czterech najwyższych kapitanów i ośmiu radców krajowych. Kollegium to stanowiło stały rząd kraju; e) Zjednoczenie kraju ma doprowadzić do tego, by co trzy lata odbywał się w Królewcu ogólny sejm krajowy, każdego roku sejmiki powiatowe w każdym powiecie”. Dla reprezentacji kraju powołać miano specjalnych radców ziemstwa, a dla reprezentowania poszczególnych powiatów wybierać miano specjalnych radców powiatowych; f) Członkami tej stałej reprezentacji mieli być ludzie znający ustrój i prawa kraju, znani z prawości i patriotyzmu; g) Sejm miał składać się: z radców ziemskich; z radców powiatowych; z dwóch deputowanych szlacheckich z każdego powiatu; z deputowanych miast i z deputowanych chłopów chełmińskich (na prawie chełmińskim). Deputowani chłopscy mieli być wybierani albo spośród samych chłopów, albo spośród deputowanych szlacheckich.

Spśród radców ziemstwa zamierzano wybrać marszałka posłów krajowych, który by prowadził Sejm Krajowy, przewodniczył lub zlecał przewodnictwo innemu członkowi sejmu. Rada Krajowa miała: 1) pełnić nadzór nad trybem zarządzania (rządami) i nad postępowaniem radców ziemstwa, regulować wyborami nowych radców ziemstwa oraz udzielać im instrukcji; 2) wysłuchiwać skarg poddanych, którzy nie otrzymali dostatecznych rozstrzygnięć ze strony radców powiatowych; 3) nadzorować rady powiatowe, które winne były kierować pracami sejmików powiatowych. Obrady sejmików powiatowych (sesje) trwać miały jeden lub dwa dni²⁷⁾.

Znaczną rolę przypisywano sejmikom powiatowym. W czasie sejmiku powiatowego szlachta wysłuchiwała sprawozdań radców krajowych odczytanych przez radców powiatowych. Po tym sprawozdaniu sejmik przeprowadzał ocenę działalności radców krajowych i w razie konieczności dokonywał wyboru (większością głosów) nowych radców krajowych. Następnie mianowano posłów na sejm krajowy, wreszcie załatwiano skargi dotyczące ogólnych spraw krajowych oraz udzielano instrukcji deputowanym na Sejm Krajowy. Wybrani posłowie musieli postępować na Sejmie Krajowym zgodnie z ustalonymi instrukcjami. Po zakończeniu obrad sejmiku powiatowego szlachty obrady podejmować miał sejmik powiatowy chłopów na prawie chełmińskim. Chłopi ci nie mieli jednak prawa wyboru radców ziemstwa. Wybór radców krajowych miał być również wyłącznym uprawnieniem szlachty. Chłopom przyznano na

²⁶⁾ WAPO VI — 126 uwagi Brandta.

²⁷⁾ WAPO VI — 176 uwagi do protokołu Sejmu Generalnego z d. 11 II 1808 r.

sejmiku powiatowym tylko prawo decydowania o tym, czy przekażą swe prawa posłom szlacheckim na Sejm Krajowy, czy też wyślą sami chłopskich deputowanych. Skargi chłopów miały być wysłuchiwane na sejmie powiatowym i przenoszone na forum Sejmu Krajowego²⁸⁾.

Cały ciężar reprezentowania interesów stanowych przerzucono jednakże na radę krajową i rady powiatowe. Rada powiatowa zobowiązana była również do przesłania miastom swego powiatu sprawozdań radców krajowych i ziemskich. W sprawach związanych z sytuacją kraju miasta mogły składać skargi albo radzie powiatowej, albo radcom ziemstwa. Trzeba jednakże podkreślić fakt, że radcy ziemstwa mieli być działaczami, którzy „zjednoczony (związany i ujednolicony) kraj reprezentowałiby poza Sejmem Krajowym oraz starali się pilnować wszystkich możliwych spraw krajowych. Mieli oni być głównymi, stałymi reprezentantami narodu (ludu)”²⁹⁾. Czterech radców ziemstwa miało być mianowanych przez szlachtę, jeden natomiast przez miasto Królewiec. Sejm Krajowy wyznaczać miał ich na trzyletnią kadencję. Szlachcie powiatu pozostawiono wybór radców powiatowych, którzy swój urząd piastować mieli również początkowo przez trzy lata. Radcy krajowi mieli zbierać się najmniej raz w miesiącu, a w razie konieczności częściej. Wniosek o zatwierdzenie tego nowego ustroju kraju przedstawiono królowi 21 września 1786 roku. Równocześnie jednakże wypowiedziano się przeciwko ministrowi hr. v. Herzbergowi, a przede wszystkim „przeciwko duchowi i celowi jego konstytucji krajowej, która oznaczała w istocie nawet więcej niż nowość”³⁰⁾. Podkreślano, że przedstawiony przez stany pruskie projekt reprezentacji stanowej i ściślejszego związania kraju nie umniejsza ani czci ani prawnej władzy suwerena, co więcej „czyni wygodniejszą i bardziej sprawną drogę wykonywania królewskich zarządzeń”.

Kiedy stany pruskie obradowały nad szczegółami nowego projektu konstytucji kraju, w Berlinie ich propozycje znalazły mało poparcia, co gorzej — wielu znacznych przeciwników. Berlińscy przeciwnicy starali się królowi przedstawić jakoby „stany pruskie w oparciu o dawną tradycję Prus Książęcych zamierzają uzyskać możliwość współrządzenia, czy nawet wprowadzić ustrój republikański i przeciwstawić się nieograniczonej monarchii”³¹⁾. Król na przestany nowy projekt w ogóle nie odpowiedział. Gdy stany ponownie przedstawiły mu sprawę, centralne władze berlińskie wysunęły szereg zastrzeżeń. Podkreślano wady projektu, natomiast starano się przemilczeć jego zalety, ogólnie zinterretowano go nieprzychylnie. Stany odpowiedziały wówczas nowym memoriałem, w którym przedstawiano królowi pruskiemu, że „kraj mógłby być pod rządami króla najszcześliwszym zakątkiem ziemi, tylko braknie narodowi ducha prawdziwej opieki ojcowskiej, bez którego żaden mieszkaniec nie dojdzie do przekonania, iż poza staraniem o własne utrzymanie musi brać pod uwagę dobro ogólne całości państwa. Tylko określone związanie całości, tylko

²⁸⁾ D. B u j a c k, *Das erste Triennium...*, s. 142. Sprawy chłopskie wymagały odrębnego uregulowania w związku z projektami uchwały o nowym prawie prowincjonalnym. Szczegóły zob. WĄPO VI — 102, 103.

²⁹⁾ WĄPO VI — 126 uwagi Brandta.

³⁰⁾ WĄPO VI — 5 memoriał Dyrektora Ziemstwa Korffa z d. 28 X 1803 r. Instytucje stanowe miały przeciwstawić się „panującemu duchowi fiskalnemu, który niszczy Kraj, łamie przywileje, kamery wojennoskarbowe przejmują zarząd, judza między szlachtą a poddanymi, chcą zniszczyć wzorowe sądownictwo Księstwa...”.

³¹⁾ WĄPO VI — 35 protokół konferencji Dyrekcji Ziemstwa z d. 20 VIII 1803 r. Zdawano sobie dokładnie sprawę, że wszystkie pociągnięcia polityczno-ustrojowe władz berlińskich zmierzały do jednego celu — likwidacji odrębności ustrojowej Księstwa, a tym samym do likwidacji *Etats-Ministerium*.

możliwość poznania wszystkich stanów, wspólnego z nimi naradzania się nad polepszeniem stosunków, tylko świadomość członkostwa większej całości, możliwość działania dla innych, może wpłynąć na wyrobienie prawdziwego i czystego patriotyzmu oraz doprowadzić do zindustrializowania naszego kraju". Dalej powoływano się na przykład Śląska, Marchii i Pomorza oraz innych prowincji posiadających podobne związki i instytucje ziemskie, wpływające decydująco na podniesienie kultury i przemysłu tych ziem³²⁾.

W czasie gdy posyłano królowi memoriały, zebrani w Królewcu posłowie obradowali nieprzerwanie nad przedstawionymi skargami stanów krajowych i żądaniem uregulowania całości życia obywateli. Jednakże nie można było osiągnąć najważniejszego celu, tj. opracowania uchwały zmierzającej do naprawy stosunków w kraju. Z uwagi na stale przeciągającą się decyzję królewską w tej sprawie, wielu członków Sejmu Krajowego zamierzało opuścić Królewiec. Zdecydowano się więc na uzgodnienie stanowiska: „co należy dalej robić, jeśli król zgodzi się na proponowaną organizację Ziemstwa, lub odmówi akceptacji”. W razie akceptacji królewskiej postanowiono zwołać konwokację wszystkich szlacheckich mieszkańców kraju, ustalając jako miejsce zgromadzenia stolice powiatów. Konwokację miało przeprowadzić *Etats-Ministerium*, które wspólnie z obecnymi w Królewcu członkami Stanu Panów oraz marszałka posłów ziemskich i przebywających obok niego posłów postanowiło opracować skoncentrowany plan działania. Ten plan wraz z zestawieniem ogólnych skarg krajowych zamierzano przesłać pod obrady zebranej w powiatach szlachcie. Równocześnie zadecydowano, aby na konwokacji wybrać „czterech szlacheckich radców ziemstwa, albo najstarszych kraju oraz uregulować najkonieczniejsze sprawy w powiatach”. W razie negatywnej odpowiedzi króla zamierzano przesłać do Berlina skargi kraju wraz z wspólnym oświadczeniem stanów³³⁾.

Nie przypuszczano, że będzie to ostatnia uchwała stanów Krajowego Sejmu. Bowiem 15 marca 1787 roku rozkaz króla przynosząc negatywną decyzję w sprawie stałej reprezentacji stanowej Prus Księżących postanawiał „rozwiązanie zgromadzenia stanów, które obraduje jeszcze po złożeniu hołdu wiernopoddanego”. Król nakazywał posłom i deputowanym szlachty i miast pruskoksiężących natychmiastowe rozejście się, nie godząc się więcej na podobne zgromadzenia.

Rozkaz królewski przyniósł dodatkowe postanowienia w sprawie zorganizowania ustroju stanowego Prus Wschodnich na wzór Marchii: 1) Szlachta każdego powiatu stosownie do dotychczasowego ustroju mogła wybierać swego radcę krajowego. Musiała jednakże być to osoba posiadająca wystarczające zdolności oraz uzyskać zatwierdzenie królewskie i podlegać kamerze wojenno-skarbowej w Królewcu albo w Gąbinie. Radca krajowy zobowiązany był do wiernego wykonywania funkcji, przyjmowania w różnych sprawach zarządzeń zwierzchniej kamery wojenno-skarbowej, do ogłaszania ich w swym powiecie, pilnowania ich realizacji. Radca krajowy za wszystko był odpowiedzialny przed kamerą wojenno-skarbową. Stawał się więc przedłożeniem ramienia centralnej administracji berlińskiej w Prusach Wschodnich. 2) Szlachta posiadająca dobra rycerskie odbywać mogła swe zgromadzenia tylko pod kierownictwem swego radcy krajowego. Tematami obrad tych zgromadzeń miały być sprawy ulepszenia działalności policji wiejskiej oraz działalności ogólnej

³²⁾ WAPO VI — 126 protokół z posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 18 II 1796 r.

³³⁾ WAPO VI — 135 protokół z posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 12 III 1789 r.

administracji państwowej w sprawach ubezpieczeń przeciwpożarowych i instytucji kredytowych. Szlachta miała aprobować i przedstawiać swe uwagi na skargi powiatów. Protokoły z powyższych obrad radca krajowy przedstawiał kamerze wojenno-skarbowej do wiadomości i zastanowienia. Sejm powiatowy tracił więc swą istotną rolę kontrolera administracji krajowej. Co więcej, każdy uczestnik zgromadzenia stanowego powiatu koszty podróży i utrzymania musiał pokrywać z własnych środków. 3) Sejmy Krajowe, albo zjazdy wszystkich radców ziemskich pod przewodnictwem marszałka sejmów, czy najstarszego lub przewodniczącego, występującego pod jakąkolwiek inną nazwą, wprawdzie nie były całkowicie zniesione, jednakże prędzej nie mogły się odbyć niż na „każdorazowy i wyraźny rozkaz najwyższych władz państwa”. Sejm Krajowy stał się więc tylko cieniem dawnego sejmów Prus Książęcych³⁴⁾.

Nowość istniejąca od dawna między królem pruskim a stanami prusko-książęcymi zapoczątkowana wysunięciem planu stałej reprezentacji stanowej kraju, pogłębiona została jeszcze bardziej przez stanowisko króla. Sytuacja zaczynała się dla stanów kształtować nieprzyjemnie. Otóż bez wiedzy i upoważnienia stanów przedstawiono królowi nowy projekt konstytucji i reprezentacji stanowej kraju. Plan ten przedstawiony został przez „jednego człowieka, który konferował z pojedynczymi członkami szlachty rycerskiej. Był na tyle bezczelny, że nie pytając się stanów, w ich imieniu zwrócił się do króla”. Stany zażądały więc wprowadzenia poprawek do tego nieuzasadnionego wniosku. Ten prywatny wniosek obejmował następujące punkty: 1) Kandydaci na radców ziemskich mieli być wybierani przez szlachtę a przedstawieni kamerze do zbadania ich kwalifikacji i przyjęcia. 2) Ponieważ radcy ziemscy reprezentowali cały kraj, dbali o dobro całego kraju i całości rycerstwa, winni więc pochodzić z różnych części kraju. Rycerstwo ma mieć prawo co trzy lata wybierać spośród siebie czterech radców ziemstwa, natomiast miasta piątego. 3) Kamerom wojenno-skarbowym chciano pozostawić prawo wydawania radcom ziemskim szczegółowych poleceń. 4) Jeśli król uzna za słuszne narzucić prowincji jakieś nowe ciężary, to wówczas radcy ziemstwa zobowiązani są do zwołania zgromadzenia stanów, by wspólnie z kamerami wojenno-skarbowymi znaleźć środki celem jak najszybszego wykonania polecenia królewskiego. 5) Radcom ziemstwa dozwolono zwracać się bezpośrednio do króla, jeśli „ich patriotyczne przekonanie uzna, iż za autorytetem królewskim kryją się samowolne żądania urzędników brandenburskich w kraju”. 6) We wszelkich sprawach dotyczących dobra kraju, radcy ziemstwa muszą porozumieć się ze stanami i dopiero wówczas przedstawić swe propozycje rządowi berlińskiemu (Generalnemu-Dyrektorium) lub samemu królowi³⁵⁾.

W odpowiedzi na tę propozycję król 10 kwietnia 1787 roku przesłał następującą decyzję: 1) Ponieważ w pozostałych, częściach monarchii nie istniały podobne instytucje stanowe (radców ziemstwa) jakie życzyła sobie szlachta pruska, król przedstawionego projektu nie może zatwierdzić. W zdobyciu środków finansowych od szlachty na utrzymanie instytucji radców ziemskich powstaną zapewne znaczne trudności. 2) Zatwierdza dawne uprawnienia stanów pruskich dotyczące wybierania spośród szlachty radców ziemstwa, którzyby przewodniczyli zgromadzeniom powiatowym. 3) Wyraża zgodę na propozycje stanów wschodnio-pruskich, by natychmiast przystąpić do wyborów jednego deputowanego na każdy powiat. Zgadza się także na złożenie wniosku do kamer wojenno-skarbowych „w sprawie pozostawienia radcom krajowym dotychcza-

³⁴⁾ WAPO VI — 126 uwagi Brandta.

³⁵⁾ WAPO VI — 135 pismo Korffa do ministra Schroettera z d. 28 X 1803 r.

³⁶⁾ D. B u j a c k, *Das erste Triennium...*, s. 143.

sowych funkcji, a w razie wygaśnięcia urzędowego stanowiska radców, natchmiastowego przywrócenia ich mocy urzędowej". 4) Dla potwierdzenia przychylnego stosunku dla stanów, mianuje trzech dyrektorów ziemstwa. Przydziela im zadanie reprezentowania interesów monarchii. „W wypadku nałożenia nadzwyczajnych ciężarów na szlachtę mają oni interweniować w odpowiednich kolegiach krajowych, a w razie nie skutkowania ich interwencji muszą się odwoływać do władz wyższych". Szlachta rycerska Prus Wschodnich uznała jednakże za konieczną interwencję u króla w sprawie „nie upoważnionego wystąpienia jednego członka spośród nich, oraz wystąpić z podziękowaniem dla króla za niezatwierdzenie tego nie upoważnionego wniosku, który by przyniósł rycerstwu więcej ciężarów niż rzeczywistych korzyści". Podkreślano, że „piękny cel, jaki sobie stany postawiły — dobro i pomyślność kraju — nie został osiągnięty. Złożyło się na to nieszczęśliwe niezrozumienie, co w wyniku musiało doprowadzić do wzajemnej nieufności. Nieufność zniszczyła od samego początku pozytywne zamierzenia. Jednakże nie należy rezygnować z dobrych rzeczy i oczekiwać sposobniejszych czasów i ludzi" 36).

* * *

W okresie między latami 1787—1798 w życiu stanów Prus Wschodnich odnotować należy następujące fakty: zorganizowanie ziemskiego systemu kredytowego (Dyrekcji Ziemstwa — *Landschafts-Direction*), erygowanie Tapiawskiego Instytutu Opieki Społecznej oraz zakończenie opracowywania prowincjonalnego prawa dla Prus Wschodnich. Stany pruskie szczególnie aktywnie włączyły się do prac nad nowym kodeksem prawnym kraju 37). Jeśli chodzi o krajowy system kredytowy, to już w roku 1787 ówczesny dyrektor Rady Krajowej von Ostau omawiał tę sprawę z wielkim kanclerzem Carmerem. Pisemna wymiana poglądów na tę sprawę między nimi była stanom znana. Różnica zdań streszczała się do najgłośniejszej sprawy — czy włączyć się do ogólnego systemu kredytowego państwa prusko-brandenburskiego, czy pozostawić rozstrzygnięcie zainteresowanym, którzy mogą dobrowolnie włączyć się do ogólnego systemu i każdej chwili z niego wystąpić. Prusy Zachodnie posiadały naprzekład swój system kredytowy już w 1786 roku. Stany Prus Wschodnich obawiały się gospodarczej infiltracji Prus Zachodnich na swój teren chociażby poprzez akcję szukania kredytów poza prowincją. Stany Prus Wschodnich podejrzewały przede wszystkim to, że zachodniopruski system kredytowy sięgnie po kapitały Prus Wschodnich, w szczególności po zasoby różnych fundacji, np. *piorum corporum*. Zwrócono się wobec tego do króla z prośbą, by „prusko książęce pia corpora, fundacje stypendialne czy inne depozyta obracały swymi kapitałami tylko na terenie Prus Książęcych oraz zabezpieczały je hipotecznie według dotychczasowych zasad". Król to żądanie stanów zatwierdził. Dalszą tego konsekwencją było zorganizowanie w Prusach Wschodnich własnego krajowego systemu kredytowego 38). Współudział stanów pruskich w rewizji prawa prowincjonalnego zarządził sam król. Głównym celem stanów w tej sprawie było „sharmonizowanie stanu prawnego z położeniem ekonomicznym oraz sytuacją ludności kraju. Sprawy te przedstawiano ustnie na posiedzeniach oraz pisemnie w memoriałach" 39).

Kiedy po śmierci króla Fryderyka Wilhelma II tron objął następca, *Etats-Ministerium* przed złożeniem hołdu zwołało Sejm Krajowy. Obrady otworzono 25 maja 1798 roku. Na sejmie byli przedstawiciele różnych stanów, deputowani

37) Szczegóły zob. WAPO VI — 54.

38) WAPO VI — 126 uwagi kolegium *Etats-Ministerium* z roku 1788.

39) WAPO VI — 54 uwagi kolegium *Etats-Ministerium* z d. 19 I 1773 r.

stanu rycerskiego, miast, chłopów chelmińskich (kmięci) i chłopów wolnych. Jednakże deputowani chłopscy również i obecnie nie mogli brać bezpośredniego udziału w obradach sejmu, gdyż według dotychczasowego ustroju kraju zastępowani oni byli przez deputowanych stanu rycerskiego. Jako obradujące „ciała” w grę wchodziły tylko dwa najwyższe stany, tzn. deputowani stanu panów (członków Najwyższej Rady Krajowej) oraz ze stanu rycerskiego (rycerstwa, szlachty i mieszczan). Wybór marszałka sejmu padł na dyrektora Ziemstwa hr. von Finkensteina. Pierwsze dni obrad poświęcono następującym sprawom: 1) Królewskiemu poleceniu skierowanemu do Rządu Prus Wschodnich (Najwyższej Rady = *Etats-Ministerium*, a pod koniec XVIII w. nazywanemu również Rządem Prus Wschodnich — *Ostpreussische Regierung*), by wspólnie z deputowanymi stanów radzić o ustroju sądów powiatowych sprawujących również sądownictwo patrymonialne szlachty; 2) Wolnemu wywozowi zboża z Prus Wschodnich; 3) Urządzeniem i instytucjom kraju, które w zmienionych warunkach wydawały się ludności i uciążliwe i hamujące rozwój kraju. Postanowiono jednakże nie przedstawiać królowi memoriałów w tych sprawach w formie skarg, ale w formie próśb, których zrealizowania można było spodziewać się „od łaski królewskiej”. Wychodząco z założenia, że należy królowi przedstawić ogólny przegląd stanu kraju, jego potrzeb dla uzdrowienia stosunków. Ciężar obrad sejmu tym samym przerzucono ze spraw ogólnie ustrojowych na sprawy szczegółowe, dotyczące handlu, przemysłu, rzemiosła i innych dziedzin życia. Głównym celem tych narad było znalezienie sposobów zwiększających zatrudnienie. „Tym sposobem obecny sejm nie posiadał zdecydowanego końcowego celu politycznego, jaki posiadał sejm z roku 1786. Uznać trzeba, iż płynny tok obrad był wyrazem złagodzenia i zrównoważenia u biorących udział w obradach. Król skwitował ten charakter obrad w piśmie do stanów: „Obserwuję zrównoważenie obradujących, co czyni nadzieję, że sejm przyczyni się do dobrobytu i tej i pozostałych prowincji państwa”⁴⁰⁾. Niemniej stany na specjalnym zgromadzeniu poprzedzającym sejm opracowały dla króla specjalne memoriały, w których starano się sprawy szczegółowe przedstawić w powiązaniu ze sprawami ogólnymi kraju i jego administracji. Król przyjął tego rodzaju wystąpienie stanów z zainteresowaniem. Jednakże w poszczególnych sprawach nie zgadzał się ze stanowiskiem stanów. Przede wszystkim dotyczyło to jego planu połączenia paru jurysdykcji patrymonialnych we wspólne sądy powiatowe, przeciwko czemu oponowały stany. Król nakazał więc stanom, by zastanowiły się nad siecią sądów powiatowych i rezultat swego stanowiska jemu przedstawiły⁴¹⁾. Podobnie przedstawił sprawę wolnego handlu (wywozu) zboża z Prus Wschodnich. Podkreślał, że wie iż „dobrobyt kraju zależy od wolnego handlu zbożem, niemniej musi ze względu na ogólne dobro państwa zabronić wywozu zboża. Jak natomiast sytuacja gospodarza przedstawiać się będzie w przyszłości, nie może dać odpowiedzi”⁴²⁾. Jasne więc było, że tylko w sprawach gospodarczych król zgodzi się na propozycje stanów. Gdy w roku 1804 zniesiono urząd *Etats-Ministerium*, król pozostawił honorowe tytuły czterech najwyższych urzędów Księstwa Pruskiego, to znaczy urzędy: mistrza dworu

⁴⁰⁾ WAPO VI — 126 protokół posiedzenia kolegium *Etats-Ministerium* z d. 17 IV 1798 r. Stany pruskie z zadowaniem przyjęły nominację na *Etats-ministra* hr. Doenhoffa, barona Korffa na naczelnego kapitana, a Finkensteina oraz Hülsena na radców krajowych. Tym sposobem i Stan Prus Książęcych został chociaż częściowo skompletowany.

⁴¹⁾ WAPO VI — 126 uwagi Brandta.

⁴²⁾ Sprawy handlu Prus Książęcych i jego organizacji, roli gospodarczej Królewca, Elbląga i Gdańska w ostatnich dniach Rzeczypospolitej Szlacheckiej w oparciu o materiały Archiwum Głównego Akt Dawnych przedstawiać na innym miejscu.

(*Landhofmeister*), najwyższego burgrabiego (*Ober-Burggraf*), kanclerza (*Kanzler*), najwyższego marszałka (*Ober-Marschall*). Stosownie do postanowień księcia Albrechta z dnia 18 listopada 1542 r. urzędy i tytuły te przyznawano tylko indygenom. Podobnie, w związku z likwidacją *Etats-Ministerium* postąpiono z pozostałymi gałęziami administracji dawnego Księstwa Pruskiego⁴³⁾. Wyjątkiem była administracja skarbowa. Dotychczasowy prusko-książęcy system fiskalny nie mógł być przyjęty przez państwo brandenburskie. Urzędy tej administracji całkowicie zanikły⁴⁴⁾.

Przemiany polityczno-ustrojowe i administracyjne Prus Książęcych prowadzące konsekwentnie do ewolucji w prowincję państwa brandenbursko-pruskiego zostały przyspieszone przez wydarzenia lat 1806—1807. Wprawdzie pokój w Tylicy zakończył „burzę przechodzącą przez Prusy, ale nie zapobiegł dalszej dewastacji kraju”⁴⁵⁾. Przykrym dla stanów pruskich skutkiem pokoju w Tylicy było przede wszystkim całkowite włączenie Prus Wschodnich do systemu admi-

⁴³⁾ WAPO VI — 35 protokół konferencji stanów pruskich zwołanej przez Korffa dnia 20 sierpnia 1803 r. Sprawa zanepokoila stany pruskie, to też już w roku 1803 Korff oświadczył zebranim przedstawicielom stanów, że „uważam za swój obowiązek zwrócić panom uwagę na wydarzenia, które w najbliższym czasie nas spotkają. Król pod wpływem swych doradców zamierza zlikwidować *Etats-Ministerium* i jego zakres działania przydzielić innym instytucjom. Wprawdzie *Etats-Ministerium* ze swego obecnego charakteru to pusty tytuł dawnych urzędów i tytułów. Cała dotychczasowa działalność i skuteczność Kolegium Najwyższej Rady czy Ministerium została zawieszona. Ale egzystencja tego Kolegium jest jednakże za mocno związana z konstytucją krajową, by jego zniesienie było obojętne dla kraju. Jako pierwsze na świecie Kolegium rządowe państwa (gdzie indziej nie było takiego Kolegium, jedynie doradcy osobiści monarchy) rządzące i panujące bezinteresownie prawie dla księcia i kraju. To była transmisja po której głos kraju dochodził do panującego. Kolegium to w imieniu księcia miało bronić kraj przed nadużyciem praw, przed łamaniem praw własności, jemu były podporządkowane wszelkie kolegia kraju. Jeśli Kolegium Rady Najwyższej traciło stale na znaczeniu, to winę przypisać trzeba przede wszystkim działalności ministra Dobrzyńskiego, który w swym anonimowym memoriale z roku 1662 wypowiedział się przeciwko ustrojowi kraju. Te same idee przejęli później z zadowoleniem jego następcy i autorytet Kolegium Rady stale obniżali...”

⁴⁴⁾ WAPO VI — 33 pismo Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy do króla z d. 31 VIII 1803 r. „...Król zarządził likwidację *Etats-Ministerium*. Instytucja ta jest jednakże związana nierozzerwalnie z ustrojem kraju. Jej konstytucja to *Regiments-Notel* z 18 XI 1542 r. oraz zatwierdzenie w d. 12 III 1663 r. Uznanie jest podstawą ustroju kraju. Uznajemy konieczność reform państwa, czy jednak musi się to odbywać po przez likwidację instytucji będącej częścią ustroju kraju, reprezentacji władzy królewskiej. Likwidacja *Etats-Ministerium* wpływa tylko ze złych, fałszywych informacji. Ostatecznie instytucja ta była ukoronowaniem praw pruskiej szlachty, której przydzielano funkcje w *Etats-Ministerium*. Jest więc ono honorem Królestwa i szlachty, pierwszego stanu w kraju. A honor opiera się nie na tytułach, lecz na urzędach wypełnianych przez szlachtę. Prosimy więc o zmieniienie rezolucji w sensie dalszego istnienia *Etats-Ministerium* oraz o przekazanie pełnej władzy Ministerium i podporządkowania jemu wszystkich innych kolegiów i urzędów istniejących w kraju. Likwidacja *Etats-Ministerium* uważamy za nic innego jak za całkowitą zmianę konstytucji kraju...”

⁴⁵⁾ WAPO VI — 35 pismo Borckego do Komitetu Stanowego z d. 20 VIII 1803 r. Borcke uważał, że stany pruskie same były „winne likwidacji *Etats-Ministerium*, gdyż nie interesowały się losem tej instytucji. Gdy 7 sierpnia 1799 r. zmarł krajowy mistrz dworu v. Graeben, nie przedstawili kandydata na jego miejsce. Stanowisko uległo więc likwidacji, a król większą część uposażenia tego departamentu (1500 th.) odprowadził do swojej kasy. Gdy 30 III 1803 r. zmarł hr. Doenhoff naczelny marszałek i gdy 28 I 1803 r. zmarł kanclerz v. Finkenstein, nikt nie myślał o obsadzeniu stanowisk oraz o *Etats-Ministerium*. Król mianował więc sam Lehdorffa na mistrza dworu, a Dohnę na naczelnego marszałka, jednakże bez zadań urzędowych, ale, i bez uposażenia. Dalej prezes

nistracji ogólnej i skarbowej w Berlinie. Sprawa ta wypłynęła już na Sejmie Krajowym (tzw. generalnym) zwołanym za zgodą króla dla uchwalenia nadzwyczajnej pożyczki w wysokości 400 000 talarów oraz dla ściągnięcia przymusowej pożyczki w celu spłacenia kontrybucji wojennej. Ale życie kraju było tak wytrącone z jego dotychczasowych ram, w wielu dziedzinach tak rozbite, że nadzwyczajny Sejm Krajowy musiał nie tylko „rozstrzygnąć o systemie kredytowym kraju, lecz także o ogólnym jego położeniu”. Król zgodził się na zwołanie Sejmu Generalnego już 10 września 1806 r. Jednakże postawił dwa zastrzeżenia: po pierwsze zażądał by do obrad dopuszczono również deputowanych stanu kmiecego (*Kölmerstand*), po drugie wyznaczyl nadzwyczajnego komisarza królewskiego (*Commissarius Regius*) w osobie ówczesnego tajnego nadradcy finansowego i równocześnie prezydenta kamery wojenno-skarbowej v. Auerswalda. Auerswald miał objąć przewodnictwo sejmu generalnego w miejsce ministra von Massowa⁴⁶). Przed sejmem jednakże piętrzyło się tyle trudności, że postanowiono przesunąć termin zwołania go do czasu, aż wojska francuskie opuszczą Prusy Wschodnie. Dalej stosownie do rozkazu królewskiego deputowani szlachty przed zwołaniem sejmu konferowali z Auerswaldem o sprawach związanych z przymusową pożyczką państwową. Ostatecznie ustalono 2 lutego 1808 roku jako dzień otwarcia sejmu. Ale cel tego zgromadzenia stanowego był tak nowym, nieznanym i niezwykłym, a okoliczności tak wyjątkowe, że król — na różne zapytania komisarza królewskiego — ustalił dla toku obrad następujące wytyczne:

1. W obradach sejmu nad ogólnymi sprawami kraju miano głosowanie przeprowadzać *virilim*. Uzasadniono to tym, że ten rodzaj głosowania pozwoli „jednostce wyraźniej wypowiedzieć swój sąd wobec całego zgromadzenia. Tym sposobem zamierza się osiągnąć wszechstronniejsze i nieskrepowane opinie. Z drugiej strony ten system głosowania zmusi obradujących i dyskutujących do głębszego zastanowienia się nad sprawą. Dotychczasowy system głosowania według podziału terytorialnego (departamentami) włączał jednostkę w większość małych frakcji poselskich”.

2. Sejm miał w pierwszej kolejności obradować nad ogólnymi sprawami kraju.

3. Włączenie dóbr kmiecych do rycerskiego systemu kredytowego i gospodarczego uznano za bezsporną ogólną sprawę. Dotychczasowe „wyłączenie tak znacznej części własności ziemskiej prowincji z systemu kredytowego może jego zalety przemienić na niekorzyść całości dobrobytu kraju przez przyznanie

rejencji w Kwidzynie v. Schroetter mianowany został kanclerzem, pozostawiając go w dalszym ciągu w Kwidzynie. Decyzja królewska dotycząca likwidacji *Etats-Ministerium* już jest nieodwracalna. To, co teraz robimy, winniśmy czynić w roku 1799...”.

⁴⁶) WAPO VI — 36 pismo Bolschwinga do Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy z d. 18 IX 1806 r.; WAPO — 35 Sprawa nowej organizacji stanowej spowodowała zainteresowanie się tajnym archiwum *Etats-Ministerium*, które w myśl zarządzenia 21 VI 1804 r. postanowiono podporządkować prezydentowi Kamery Wojenno-Skarbowej w Królewcu. Stany pruskie 7 VIII 1804 r. zwróciły się do króla z następującą sprawą: „Tak długo jak *Etats-Ministerium* było organizacją stanową, opiekowało się ono archiwum stanowym. Teraz jest inaczej. Kamera Wojenno-Skarbowa może zabronić Stanom dostępu do archiwum. Stąd należy oddzielić archiwum stanowe od archiwum tajnego...”. Król 10 XII 1804 r. odpowiedział odmownie, negując prawo stanów pruskich do archiwum stanowego. „Od roku 1722 archiwum stanowe jest razem przechowywane z archiwum tajnym i nigdy nie było wyłączną własnością Stanów. Zawiera ono również publiczne akta. Należy zrobić repertorium...”. Stany zamierzały archiwum tajne również zamknąć, a archiwum stanowe w Tapiawie przenieść do Królewca i potraktować je jako odrębne archiwum tapiawskie.

kredytu uprzywilejowanym, a pozbawienie go mniej uprzywilejowanym. Stąd kmiecie nie mogą być wykluczeni z obrad nad tą zasadniczą sprawą⁴⁷⁾.

4. Ponieważ z uprawnieniem do udziału w obradach wiązała się sprawa reprezentacji na sejmach generalnych, wobec tego „należy wybrać taką liczbę deputowanych chłopskich, by móc ich powołać do reprezentacji, celem udziału osobistego — *viritim* — w dalszych obradach i głosowaniu”⁴⁷⁾.

Komisarz królewski otwierając posiedzenie sejmu, oświadczył, że „król życzy spokojnych obrad nad dobrem całego państwa, gotowości do ofiar oraz słumienia wszelkiej prywaty”. Zgromadzenie składało się z Dyrekcji Ziemstwa, z dyrekcji departamentalnych, z deputowanych rycerstwa oraz z deputowanych chłopskich. Ogólne sprawy kraju, a przede wszystkim sprawa kontrybucji wojennej, wywołały na sejmie szeroką dyskusję oraz zmuszały do zajęcia się również sprawami szczegółowymi. Np. kompletna ruina hodowli bydła i koni zmuszała do wysuwania wniosku, by zniesiono cła na import bydła i koni z sąsiednich państw Rosji i Saksonii. Gwałtownie szukano środków na zwalczanie nagminnych kradzieży koni. Podnoszono również głosy w sprawie włączenia do rycerskiego systemu kredytowego ziemskiej własności państwowej (*Domainen-Aemter*) według planu Steina, przesłanego zresztą dyrekcji ziemstwa. Wychodzono z założenia, że: 1. „Dla ratowania państwa przy współudziale i gwarancji stanów należy w dotychczasowe formy systemu kredytowego włączyć również ziemską własność państwową (folwarki i wieś chłopskie) z wyjątkiem lasów. W myśl regulaminu Ziemstwa Wschodniopruskiego winny być wystawiane listy zastawne; 2. Listy zastawne służyć będą jako zastaw dla zagranicznej pożyczki na spłacenie kontrybucji wojennej, jaką ma do spłacenia Francji państwo brandenbursko-pruskie. Chodzi o to, by jak najwcześniej wojska francuskie opuściły monarchię pruską. 3. Listy zastawne nie powinny być w obiegu, ale należało je sukcesywnie spłacać przez sprzedaż domen, nieruchomości, ziemi i lasów. Tym samym listy te wyłączono z obiegu za granicą. 4. Problemem zasadniczym jest również sprawa amortyzacji długów pochodzących z listów zastawnych, ciężących na Prusach Wschodnich”⁴⁸⁾.

Likwidacja *Etats-Ministerium* zmusiła stany wschodniopruskie do energiczniejszej obrony innego reliktu dawnej suwerenności państwowej Prus Książęcych, jakim był istniejący od roku 1786 Komitet Stanowy Prus. Powołany do życia dla załatwienia nadzwyczajnych spraw kraju w zmiennej sytuacji uległ dużym przeobrażeniom. Dotychczas Komitet Stanowy składał się z czterech członków wybieranych periodycznie przez rycerstwo⁴⁹⁾. Komitet ten uzgadniał i harmonizował z władzami państwowymi wszystkie ogólne sprawy, opiniował wszelkie nowe projekty praw, lub projekty zmian dotychczas obowiązujących norm prawnych prowincji, wszelkie skargi mieszkańców dotyczące stosunków w kraju, uwagi dotyczące ustroju kraju, wnioski urzędów

⁴⁷⁾ WAPO VI — 36 pismo Bolschwinga do Komitetu Stanowego z d. 18 IX 1806 r. Oprócz zasady *viritim* stany pruskie chciały zachować prawo indygenatu, szczególnie jeśli chodzi o instytucje radcy krajowego. Tym bardziej, że radca krajowy w nowych warunkach ustrojowych kraju miał znacznie większy zakres działania — sprawowanie nadzoru nad chłopami chełmińskimi, majątkami szlacheckimi i miastami.

⁴⁸⁾ WAPO VI — 50 memoriał stanów z 23 II 1808 r. Polityka kredytowa była w tym okresie w centrum zainteresowania stanów pruskich. Wymaga osobnego potraktowania.

⁴⁹⁾ D. B u j a c k, *Das erste Triennium*, s. 1. Szczegóły zob. WAPO VI — 126 memoriał Komitetu Stanowego z d. 11 II 1808 r. „Dotychczas istniał Komitet Stanowy z 4 członków wybieranych przez rycerstwo i małacy za cel koordynacji z władzami państwowymi ogólnych spraw, a tam, gdzie mowa o uchwaleniu nowych lub zmianie dotychczasowych ustaw i ustroju, mogły stany podać swój punkt widzenia...”.

administracji państwowej monarchii oraz petycje skierowane do króla. Gdy do ziemskiego systemu kredytowego włączono również mieszczańskich właścicieli dóbr ziemskich i tym samym związano ściślej ich stan ze stanem rycerskim, na Sejmie Generalnym postanowiono dopuścić deputowanych właścicieli dóbr miejskich do wyborów członków Komitetu Stanowego. Ta nowa grupa społeczna Prus miała uzyskać swego przedstawiciela w Komitecie. Tym sposobem Komitet Stanowy składał się z pięciu członków⁵⁰⁾. Innym punktem obrad Sejmu Generalnego było zapobieżenie zbyt licznym procesom prowadzonym przez sędziów pokoju (*Friedensrichter*). Uznano za słuszne, aby sędziowie ci byli wybierani ze stanu posiadaczy ziemskich każdego stanu. Nie mieli oni obejmować zbyt wielkiego okręgu terytorialnego, nie przekraczającego kapitanatu. Kadencja miała trwać 3 lata. Ustalono tryb urzędowania sądów w ten sposób, że każdy „zaskarżający musiał dowieść, iż przed przedstawieniem sprawy sędziemu pokoju podejmował próby ułożenia sprawy, jednakże bezskutecznie”⁵¹⁾. Kolejnym punktem obrad sejmów była sprawa zjednoczenia wszystkich ziemskich stowarzyszeń ubezpieczeń ogniowych. To zjednoczenie nastąpiło na skutek życzeń wyrażanych przez kilka powiatów. I chociaż interesy poszczególnych powiatów były różne, sejm uchwalił rezolucję do króla, by zatwierdził powołanie tegoż zjednoczenia. Uchwalono równocześnie główne wytyczne drogi do zjednoczenia. Otóż wychodzono z założenia, by zjednoczone Towarzystwo było „ogólną krajową i stanową sprawą i tym sposobem podlegało czy wcielone zostało do Ziemstwa i podporządkowane jego trybowi urzędowania”. Król zatwierdził projekt⁵²⁾. Wreszcie ostatnim zagadnieniem, którym zajmował się sejm była sprawa zmiany regulaminu Ziemstwa, dostosowania go do nowych warunków⁵³⁾. Ostatniego dnia obrad sejmów nadeszło zatwierdzenie królewskie dotyczące licznych ważnych uchwał sejmów. Przede wszystkim król zatwierdził tryb postępowania z domenami państwowymi włączonymi do ziemskiego systemu kredytowego i przybiecał ze swej strony to połączenie jak najszybciej przeprowadzić. Co do włączenia majątków ziemskich, będących własnością mieszczan, w ramy ziemskiego systemu kredytowego, król wprowadził niektóre modyfikacje. Wreszcie zgodził się na „wolność celną” dla sprowadzanego zza granicy bydła w celu podniesienia gospodarki hodowlanej kraju. W ogóle na temat obradującego sejmów król skierował do deputowanych następujące oświadczenie: „Przyjąłem z największym zadowoleniem przebieg obrad pruskowschodniego Generalnego Sejmu Kraowego. Zadowolony jestem z patriotycznego ducha i usiłowań, by uchwały sejmów zapadały po spokojnym rozważeniu sprawy, ze zrozumieniem dobrobytu wszystkich części państwa. Specjalnie dobry był duch odzywający wspólne obrady stanu kmieciego ze stanem szlacheckim. Duch jedności i porządku przekonał mnie, iż można liczyć na pomoc w likwidowaniu tragicznych skutków i bolesnych ran wojny. To pozwoliło zgodzić się na uchwały sejmów z dnia 4 i 6 tegoż miesiąca w sprawie włączenia domen pań-

⁵⁰⁾ WAPO VI — 126 Cabinets-Resolution z d. 27 II 1808 r. Komitet Stanowy zorganizował swe biuro następująco — Plenum: Schlieben, Brandt, Krafft, Knobloch jako reprezentanci rycerstwa oraz Schwinck jako przedstawiciel mieszczań, posiedzieli ziemskich. Kancelaria: syndyk, kierownik kancelarii, posłaniec oraz konsultanci powiatowi. W szczególnie ważnych sprawach powodujących zobowiązania finansowe dla właścicieli ziemskich „musj Komitet zbierać głosy (*Vota*) powiatów i stosownie do nich, do ich większości podejmować konkluzje...”. Syndyk i konsultanci Komitetu otrzymywali uposażenie roczne w wysokości 900 tal. Kierownik kancelarii 240 tal., a posłaniec 120 tal. Syndykiem Komitetu był Manitius.

⁵¹⁾ WAPO VI — 126 memoriał z d. 28 II 1808 r.

⁵²⁾ WAPO VI — 126 uwagi Brandta.

⁵³⁾ WAPO VI — 40 protokół z posiedzenia Komitetu Stanowego.

stwowych w ramy systemu kredytowego Ziemstwa”⁵⁴). Oświadczenie królewskie dotyczyło jeszcze jednej ważnej sprawy. Otóż wystawienie listów zastawnych na domeny państwowe pod gwarancją prywatnej własności ziemskiej miało mieć za cel zaspokojenie żądań finansowych Francji. Tych żądań francuskich nie można było inaczej i na innej drodze załatwić. Władze berlińskie zapewniły jednakże stany pruskie, że w przyszłości prawo własności prywatnej zostanie zagwarantowane i nienaruszone nawet w razie perturbacji w publicznej własności⁵⁵).

W sprawie zmian składu Komitetu Stanowego w liście z dnia 27 lutego 1808 roku król złożył następujące oświadczenie — „zatwierdzam wybranych 5 członków do Komitetu Stanowego, na czele którego ma stać każdorazowy Generalny Dyrektor Ziemstwa. Tym samym we wszystkich wypadkach, kiedy urzędy potrzebują porady ze strony właścicieli dóbr ziemskich, Komitet Stanowy musi być uznany za ich reprezentanta i tworzy autoryzowaną reprezentację własności ziemskiej. Zdają sobie sprawę z tego, że taki Komitet Stanowy składający się z malej liczby osób nie zastąpi stanowych zgromadzeń i ich roli w kształtowaniu wspólnoty, patriotyzmu oraz zaangażowania w pracę nad dobrem ogólnym ani nie spełni należycie roli pośrednika w przekazywaniu życzeń i wiadomości poddanych regentowi. Stąd wołą moją jest, by rokrocznie odbywały się zgromadzenia stanowe w Królewcu. Należy opracować plan w sprawie organizacji tej reprezentacji kraju i miast, trybu urzędowania, zakresu działania, kosztów utrzymania. Plan należy mi przedstawić”. To pismo królewskie było odpowiedzią na memoriał komisarza królewskiego w obradach Sejmu Generalnego, który żądał „prawnego uznania Komitetu Stanowego”⁵⁶). Plan organizacji sejmu przedstawił królowi v. Auerswald (*Commisarius Regius* oraz *Landhofmeister*)⁵⁷).

Rok później (1809) postanowiono połączyć Sejm Generalny obradujący nad systemem kredytowym kraju z Sejmem Stanowym, na który zaproszone miały być również i miasta pruskie. Celem nowego połączonego sejmu miało być: a) Ustalenie i podział kosztów związanych z wyposażeniem i utrzymaniem twierdz (w Grudziądzu i Piławie); b) Wybór reprezentantów stanów do kolegiów rządowych. Uznano, iż zasadą tych wyborów winien być następujący stosunek tych reprezentantów — $\frac{2}{3}$ wybranych spośród właścicieli ziemskich, a $\frac{1}{3}$ z miast⁵⁸). Obrady otworzył 1 maja naczelny prezes von Auerswald. Zgromadzenie ukonstytuowało się z przedstawicieli Komitetu Stanowego, deputowanych powiatów tak ze stanu szlacheckiego jak i kmiecego, deputowanych stanu mieszczańskiego oraz z członków Sejmu Generalnego. Sejm Generalny zwołany był dla ustalenia systemu kredytowego kraju. Pierwszym punktem obrad była sprawa wywiązania się z nałożonych na Prusy ciężarów na rzecz utrzymania twierdz. Zgromadzenie jednogłośnie uchwaliło, że całkowicie wy-czerpana prowincja nie może wywiązać się z nałożonych na nią zwykłych ciężarów krajowych i kontrybucji wojennej. Tym mniej z dodatkowo nałożonych ciężarów. Uchwalono instrukcję w sprawie całkowitego zwolnienia prowincji

⁵⁴) WAPO VI — 37 protokół z posiedzenia Komitetu Stanowego.

⁵⁵) WAPO VI — 32 memoriał Komitetu Stanowego.

⁵⁶) WAPO VI — 126 *Cabinets-Resolution* z d. 27 II 1808 r.

⁵⁷) WAPO VI — 38 protokół z posiedzenia Komitetu Stanowego.

⁵⁸) WAPO VI — 93 Organizację Sejmu Generalnego ustalono już w roku 1808. Udział w nim miało brać — 24 deputowanych właścicieli majątków szlacheckich, 12 deputowanych właścicieli majątków ziemskich mieszczan, 2 dyrektorów departamentów Dyrekcji Ziemstwa, 3 syndyków z Węgorzewa, Morąga i Królewca. Sejmowa sesja miała trwać do 8 dni. Koszt organizacyjny sejmu obliczano na 3586 talarów.

od nadzwyczajnych świadczeń. Drugim punktem obrad była sprawa reprezentacji stanowej w rządowych kolegiach. W myśl bowiem reskryptu ministerialnego miano przedstawić 16 kandydatów z 8 powiatów. Z tych 12 miało wybrać Zgromadzenie, a 4 — mianować król. Istotnie wyboru dokonano z zaznaczeniem iż wybór ten ma być dokonany na przeciąg trzech lat (kadencji). Król w zarządzeniu gabinetowym na pierwszą uchwałę Zgromadzenia odpowiedział, że wprawdzie „stara się ulżyć ciężarom prowincji, ale warunki nie pozwalają na zwolnienie od nowych podatków, gdyż ta kontrybucja dotyczy całej monarchii. Dla jej zabezpieczenia Francja w swych rękach trzyma twierdze Kostrzyn, Szczecin i Głogów”⁵⁹⁾. Przed Zgromadzeniem stanęły więc następujące sprawy: a) Jak zebrać potrzebne środki finansowe. b) Kto i jaka instytucja ma ten nowy podatek ściągnąć. Jeśli chodzi o drugie pytanie, zgodzono się że zadanie to powierzy się Deputacji Krajowej. Ten stanowy urząd, kierowany przez komisarza królewskiego Auerswalda, złożony z deputowanych wybranych w roku 1807 przez stany pruskie i litewskie już regulował i zarządzał długami wojennymi⁶⁰⁾. Jednakże pierwsze pytanie spowodowało szeroką dyskusję.

Prócz tego Zgromadzenie zajęło się różnymi innymi sprawami krajowymi. Między innymi obradowało nad usunięciem błędów i braków w wewnętrznym ustroju kraju lub nad ulepszeniem i uzupełnieniem dawniej uchwalonych praw. Postanowiono, by w „przyszłości i na zawsze tylko takich wybierać deputowanych do sejmu, czy węższej instytucji, czy stanowej reprezentacji, którzy siedzą na własnych nieruchomościach ziemskich czy miejskich powiatu lub posiadają co najmniej prawo obywatelskie w jednym z miast”⁶¹⁾. Również w ustroju Komitetu Stanowego w roku 1809 nastąpiły pewne zmiany. Otóż deputowani miejscy wnieśli pod obrady sejmu wniosek, by do Komitetu Stanowego składającego się dotychczas z przedstawicieli rycerstwa i kmieci Prus Wschodnich, włączono również 3 reprezentantów miast. Król uznał to żądanie za słuszne (*Landtags-Abschied* z dnia 10 lipca 1809 r.), przyznając 1 delegata dla Królewca, 1 dla pozostałych miast Prus Wschodnich oraz 1 dla miast litewskich. W ogólności jednakże „nie wchodząc bliżej w szczegóły można stwierdzić, że całe obrady sejmu skierowane były na główny cel — utworzenie instytucji, która by nawiązywała stałe do korzeni historii kraju, do instytucji, która ze stulecia w stulecie coraz lepiej owocowała. Instytucja ta winna utrzymać, umocnić oraz udoskonalić administrację kraju, tym bardziej, że wymagają tego stosunki w trudnych obecnych czasach”⁶²⁾.

Sytuacja rzeczywiście stale się pogarszała, by ostatecznie znaleźć swe rozwiązanie w roku 1814. Stany pruskie natrafiały jednakże na trudności w realizowaniu swych postulatów. Wprawdzie król 10 lipca 1809 roku zgodził się na utrwalenie dotychczasowego stanowego ustroju kraju: „Komitet Stanowy winien być autoryzowany, na terenie powiatów i miast wybierać się winno znających sprawy właścicieli ziemskich i nieruchomości, jednakże w dalszym ciągu powiązanie instytucji stanowej z całością życia Prus Wschodnich jest wąskie i słabe. Ogólne warunki spowodowały zestarzenie się zasłużonej dla Prus insty-

⁵⁹⁾ WAPO VI — 105 protokół z obrad Sejmu Stanowego z d. 10 IV 1809 r.

⁶⁰⁾ WAPO VI — 126 uwagi Brandta.

⁶¹⁾ WAPO VI — 85. Ostatecznie zapadła uchwała, zatwierdzona przez króla, że miasta „litewskiego departamentu wybierają 5 deputowanych do sejmów, natomiast w Komitecie Stanowym mają posiadać 1 reprezentanta”. W zasadzie istniały 4 obwody miejskie — Gąbin (Gąbin, Stołupiany, Schirwindt, Pillkallen) obejmujący 1134 obywateli, Wystruć (Wystruć, Darkiejmy, Gołdap) obejmujący 976 obywateli, Ryn (Węgorzewo, Giżycko, Ryn, Mrągowo, Mikołajki) obejmujący 889 obywateli, Elk (Elk, Olecko, Pisz, Biała Piska, Orzysz) obejmujący 876 obywateli, Tylża (Tylża, Ragneta i Kłajpeda) obejmujący 1459 obywateli.

⁶²⁾ WAPO VI — 105 pro memoria z d. 10 IV 1809 r.

tucji". Żądano od władz berlińskich jasnego określenia zakresu działania instytucji stanowej, jak daleko uznaje się dotychczasowe (dawne) kompetencje tej instytucji. Zresztą i sama kwestia zorganizowania Komitetu Stanowego nie była jasno określana przez władze berlińskie. Dyrektor Komitetu Stanowego zwrócił się na przykład do ministerium berlińskiego z memoriałem, przedstawiającym wybory na członków Komitetu jako zupełnie wolne, tzn. nie podlegające zatwierdzeniu królewskiemu. Niemniej rozkaz królewski z dnia 13 maja 1809 r. mówił o konieczności zatwierdzania — ale tylko — dyrektora Komitetu. Podkreślano, że niezależność tej instytucji stanowej jest nie tylko konieczna ze względu na „uświęcenie dawnych czasów i dawnych zasług, lecz także jako niezbędną element jedynej możliwości stanów uzewnętrznienia odrębności ustrojowej kraju i na drodze prawnej przedstawiania urzędowi administracji państwowej brandenbursko-pruskiej swych uwag o sytuacji kraju i jego ustroju”⁶³).

Sprawa prawnego autoryzowania Komitetu Stanowego nabrała jeszcze większego znaczenia, kiedy doszły do Królewca wiadomości o zamierzonym wprowadzeniu jednolitego ustroju stanowego. Stany pruskie w ten sposób formułowały swe stanowisko: „prawdopodobne wprowadzenie ogólnego jednolitego ustroju stanowego na terenie całej monarchii pruskiej nie powinno doprowadzić do nagłego zniszczenia dotychczas istniejącego ustroju stanowego kraju. To jest ani konieczne ani uzasadnione. Tym mniej, że przyszedł ogólny ustrój stanowy państwa nie może być opracowany przy zielonym biurku administracyjnym i dany narodowi. Musi on być przeciwieństwem przypadkowości i samowolności oraz oprzeć się wszędzie na istotnych i wewnętrznych cechach żywego narodu. Wszyscy znawcy praw narodów, najbardziej znane i doświadczone prawo niemieckie przyjmuje tezę, że żywa miłość do całości musi wypływać z udziałów poszczególnych części, że błędem jest wiara, iż ogół zyska przez zniszczenie wszystkich indywidualności kraju i jego stosunków. Przy naturalnym rozwoju ogólnego ustroju stanowego musi się on łączyć wewnętrznie z ustrojami stanowymi poszczególnych części monarchii i tylko z nich jak ze swoich korzeni czerpać świeże naprawdę zdrowie przynoszące soki życia”⁶⁴). Komitet Stanowy podkreślał również i to, że niesłusznie oskarża się stany pruskie o próby rozbitcia ustroju państwa oraz o chęć przeciwstawienia się wprowadzonym zmianom ustroju agrarnego. Pozytywne stanowisko do organizacji państwowej stany — zdaniem Komitetu — wykazały w czasie działań wojennych 1813 roku. Natomiast z przeprowadzanych zmian ustroju agrarnego byli niezadowolonymi nie tylko wielcy właściciele ziemscy, ale i także sami chłopci. Zmiany te dla tych ostatnich nie przyniosły większych korzyści. „Stany we wszystkich prowincjach monarchii w krytycznych chwilach 1813 roku wykazały najsilniejszy i najszlachetniejszy wyraz patriotyzmu. Stąd niesłuszny jest pogląd, jakoby stany pruskie w swej organizacji wprowadziły elementy nie mające nic wspólnego z istotą państwa. W żadnej prowincji w stanowym ustroju kmiecie nie mieli tak jasno określonej formy, nie uwzględniono interesów przedstawicieli małej własności ziemskiej. Wydaje się nam, że należy to przyjąć za skutek edyktu z 7 października 1807 roku i kolejnych w ciągu 7 lat wydarzeń. Doprowadziły one do rozbitcia zamkniętego klanu wielkiej własności ziemskiej. A zresztą na terenie naszego Kraju nie było zbyt wielkich przeciwieństw interesów między wielką a małą własnością ziemską”.

⁶³) WAPO VI — 126 uwagi Brandta.

⁶⁴) WAPO VI — 37 protokół posiedzenia Komitetu Stanowego.

Komitet postanowił zwrócić jeszcze uwagę na ściśle związanie Prus Wschodnich i Litwy z powiatem kwidzińskim⁶⁵⁾. To powiązanie istniało tak na sejmach generalnych jak i w innych ogólnych sprawach krajowych. Mieszkańcy powiatu kwidzińskiego stale uznawali to połączenie za ważny, pomyślny moment. Stąd na ostatnim Sejmie Generalnym w roku 1809 deputowani powiatu kwidzińskiego zażądali 1 marca 1809 r. utrzymania tego połączenia i w przyszłości. Żądanie to wprowadzono do protokołu. Król w tej sprawie nie odpowiedział. Dopiero w roku 1816 ukazało się pismo ministerium berlińskiego informujące stany pruskie, że rozszerzenie kompetencji Komitetu Stanowego na powiat kwidziński zdaniem króla jest sprawą niemożliwą do przeprowadzenia. Król bowiem uznał działalność Komitetu Stanowego dla Prowincji Prusko-wschodniej i Litwy tylko w drodze wyjątku. Jednakże niedopuszczalne jest rozszerzenie działalności Komitetu na prowincję Prus Zachodnich oraz żądanie ponoszenia kosztów utrzymania Komitetu Stanowego przez powiat kwidziński⁶⁶⁾. Komitet Stanowy udowodnił, że powiat kwidziński począwszy od roku 1786 brał udział we wszystkich obradach stanowych Prus Wschodnich i Litwy. „Nie tylko w dawnych czasach — przed rokiem 1772 — ale i począwszy od reokupacji Prus Zachodnich Kwidzyn był włączony do spraw stanowych Kraju, a deputowani tego powiatu na Sejmie Krajowym i Stanowym w roku 1809 wyraźnie oświadczyli, że chociaż powiat nie należy do departamentu wschodniopruskiego, to jednak deputowani powiatu prawnie są upoważnieni do udziału w obradach stanów Prus Wschodnich”⁶⁷⁾. Ministerium nie uznało tych argumentów, oświadczając że w myśl zarządzeń królewskich sprawami stanowymi prowincji zajmowali się naczelní prezydenci prowincji. Stąd nępodobieństwem była ingerencja naczelnego prezesa Prus Wschodnich w sprawy stanowe Prus Zachodnich. Podkreślało, że Komitet Stanowy nie posiada żadnego dowodu, by władze państwowe przy rozgraniczaniu administracyjnym Prus Wschodnich i Zachodnich zagwarantowały udział powiatu kwidzińskiego w pracach stanowych Prus Wschodnich⁶⁸⁾. Stany pruskie uważały wydzielenie powiatu kwidzińskiego z Prus Wschodnich za celowe pociągnięcie polityczne władz berlińskich, zmierzające do rozbitcia jedności terytorialnej dawnego Księstwa Pruskiego. Podobnie nowy podział administracyjny prowincji (z lat 1823—1826) rozbić miał zwartość dawnych obszarów administracji stanowej. Ilustracją tego procesu jest poniższe zestawienie:

ZIEMSKI USTRÓJ WŁASNOŚCIOWY

Departament Prus Wschodnich

Stary powiat	Nowy powiat	I l o ś ć w ł ó k					
		I stanu			III stanu		
		Włóki	morgi	pręty	Włóki	morgi	pręty
1. Braniewo	1. Braniewo	1311	16	177	7502	22	32
	2. Lidzbark	758	22	20	5371	24	118
		2070	9	17	12874	16	150

⁶⁵⁾ WAPO VI — 38 pro memoria z d. 7 III 1810 r.

⁶⁶⁾ WAPO VI — 63 pro memoria z d. 2 III 1814 r.

⁶⁸⁾ WAPO VI — 86 pro memoria Komitetu Stanowego z 1811 r.

2. Tapiawa	1. Welawa	2755	25		3007	13	
	2. Wystruć	124	10	11	2201	5	164
	3. Królewiec — wieś	434	27	118	253	16	150
	4. Labiawa	1092	24	18	2657	3	9
	5. Frydłąd	570	8	115	445	5	10
	6. Niziny	186	28	52	1417	10	143
			5165	3	134	9981	24
3. Szaki	1. Królewiec — miasto	116	20		143	22	
	2. Królewiec — wieś	2217	23	104	2740	11	59
	3. Rybaki	3586	25	45	3975	25	76
	4. Labiawa	565	9	29	709	13	115
		6486	17	178	7569	12	70
4. Barciany	1. Kętrzyn	6382	17	8	2824	2	12
	2. Frydłąd	3019	2	13	1550	3	158
	3. Pruska Hławka	173	22	104	146	9	35
	4. Wystruć	151	11	127	117	16	22
	5. Mragowo	30	2	159	138	21	1
	6. Darkiejmy	2142	5	106	640	3	32
	7. Gierdawy				2592	5	177
		11899	1	157	8009	1	77
5. Pokarmin	1. Królewiec — wieś	796	17	42	1371	15	174
	2. Frydłąd	2558	18	11	856	7	52
	3. Św. Siekierka	4237	18	99	4238	5	154
	4. Pruska Hławka	6221	28	12	6252	27	102
	5. Gierdawy				290	20	103
		13814	21	164	13009	17	45
6. Lidzbark	1. Lidzbark	464	1	62	5057	18	152
	2. Reszel	2014	18	140	4871	29	133
	3. Olsztyn	1842	72		7066	6	104
		4320	20	94	16995	25	34
7. Morąg	1. Pasłek	4174	29	126	4911	11	90
	2. Morąg	7110	20		3578	18	34
	3. Ostróda	5698	78		4983		
		16983	20	24	13472	29	124
8. Nidzica	1. Nidzica	6042	18	216	10384	14	29
	2. Szczytno	1724	16	165	8982	21	62
	3. Ostróda	3598	21	6			
		11365	27	27	19367	5	91
s u m a		72106	2	75	101280	12	167

Departament Litwy Pruskiej

1. Wystruć	1. Wystruć	776	6	104	8106	13	3
	2. Tyłża	927	21	154	3409	20	153
	3. Gąbin	950	14	4	4418	14	
	4. Ragneta	1508	12	51	9133	10	165
	5. Darkiejmy	626	29	29	4743	20	170
	6. Gołdap	703	3	47	2595	28	9
	7. Piłkały	1043	29	130	9325	15	145
	8. Niziny	1401	14	175	5039	15	21
	9. Heidekrug	148	9	24	2938	26	71
	10. Stołupiany	392	19	127	4332	26	51

	11. Welawa	94	7			81
	12. Kłajpeda	666	16	68	4839	6 35
		9240	4	13	58793	17 103
2. Szestno	1. Pisz	305	11	121	2314	6 63
	2. Elk	116	24	42	646	22 16
	3. Giżycko	901	16	3	5679	2 87
	4. Węgorzewo	1651	23	128	6391	14 173
	5. Mrągowo	2532	24	2	6654	21 164
	6. Dąrkiejmy	45		97		
	7. Gołdap	1399	10	77	1360	23 27
	8. Kętrzyn	150	12	91	177	20 160
		7103	3	21	23224	21 150
3. Olecko	1. Pisz	851	9	49	6962	1 84
	2. Olecko	1282	16	50	4426	5 102
	3. Elk	826	25	109	8073	2 9
	4. Giżycko	62	7	92	799	20 136
		3022	28	120	20260	29 151

Podjeżenia szlachty pruskowschodniej okazały się słuszne. Władze berlińskie poczęły zdecydowanie występować przeciwko istnieniu Komitetu Stanowego Prus Wschodnich i Litwy, uważając iż zdobywa on coraz szersze kręgi zwolenników politycznych. Dotychczas Litwa obojętnie ustosunkowana do Komitetu domagać się zaczęła odpowiedniej ilości deputowanych w Komitecie⁶⁹). W Prusach Wschodnich coraz głośniej krytykowano odbywający się w Berlinie sejm (Zgromadzenie Narodowe) widząc w nim tendencje absolutystyczne władz berlińskich i zapowiedź likwidacji instytucji stanowych w Prusach Wschodnich⁷⁰). Minister spraw wewnętrznych miał szczególne zastrzeżenia do czterech zasadniczych dziedzin działalności Komitetu: stosunek Komitetu do zgromadzeń stanowych, zakres działania obejmujący zasięgiem terytorialnym całe Stare Prusy ((Prusy Wschodnie, Litwę i Prusy Zachodnie), jak i zasięg przedmiotowy, który był nie ograniczony (od spraw cywilnych do spraw wojskowych). Władze berlińskie nie chciały uznać również stanowiska Komitetu Stanowego do władz państwowych, który przede wszystkim chciał mieć inicjatywę prawodawczą w swym ręku wobec państwowych władz prowincjonalnych, a wobec władz centralnych chciał być organem opiniodawczym, informującym. Obawy Komitetu Stanowego okazały się słuszne. 14 listopada 1814 roku minister Schuckmann zawiesił działalność Komitetu⁷¹). Stany pruskie gwał-

⁶⁹) WAPO VI — 126 memoriał stanów litewskich z d. 9 VII 1814 r. „Może osiągniemy to, że każdy powiat litewski będzie miał swego reprezentanta w Komitecie Stanowym. Wielki powiat wystrucki powinien mieć ich dwóch...”.

⁷⁰) WAPO VI — 104, 126 Pismo Dohna do ministra Schuckmanna z d. 20 XII 1814 r. „...Trzeba podkreślić, że szkodliwy wzór francuskich zgromadzeń wyborczych jest nie do przyjęcia w naszym państwie, które jest np. znacznie większe od Hanoweru. Stąd utrzymanie dotychczasowego systemu wyborczego organów stanowych należy zachować... Dla nas raczej odpowiedniejszym byłby wzór ustroju angielskiego... Dalej przede wszystkim należy znieść cenzurę i ustalić wolność prasy...”.

⁷¹) WAPO VI — 126 Zarządzenie Schuckmanna z d. 14 XI 1814 r. Zamknięcie instytucji Komitetu Stanowego władze berlińskie uzasadniały tym, że „Komitet w wielu kierunkach zanadto się rozbudował, wykraczając poza ramy ustalone pierwotnie. Nie dopasował się do istniejących stosunków i warunków. Przede wszystkim — 1. Komitet przywłaszczył sobie nieprawnie za duży zakres działania w stosunku do zarządzenia z d. 27 II 1808 r. Komitet ma tylko na życzenie władz administracyjnych służyć radą, ale tylko w sprawach własności ziemskiej. Jest jej tylko reprezentantem i autoryzowaną reprezentacją. Inicja-

townie zaprotestowały przeciwko tej decyzji uważając ją za „wyraz szkodliwego wpływu ustroju francuskiego, gdyż stany widzą wzór ustroju dla państwa pruskiego w urządzeniach angielskich”⁷²). Schuckmann obawiając się ostrzejszych konfliktów wycofał się i 14 marca 1815 roku zezwolił na dalszą pracę Komitetu⁷³).

Wydarzenia roku 1814 i 1815 były dla stanów pruskich przykładem istotnych celów politycznych władz berlińskich — centralizacji w ustroju administracyjnym oraz likwidacji ustrojowej odrębności Prus Wschodnich. Z tego powodu uderzono w instytucję Komitetu Stanowego. Stany pruskie chcąc bronić się przed polityką berlińską postanowiły utrzymać przynajmniej jedność terytorialną Prus Wschodnich. Stąd w roku 1816 powstała ponowna próba objęcia zasięgiem terytorialnym powiatu kwidzyńskiego oraz szerszego udziału stanu mieszczańskiego i chłopskiego w pracach instytucji stanowych Prus⁷⁴). Zamierzano także przeciwstawić się nowemu podziałowi administracyjnemu Prus Wschodnich przez utrzymanie podziału administracyjnego z okresu Prus Książęcych⁷⁵). Ta ostatnia sprawa szczególnie ostro wystąpiła w roku 1818 i 1819,

tywa należy do urzędów a nie do Komitetu. 2. Włączenie stanu chłopskiego i mieszczańskiego nie uprawnia Komitetu do zajmowania się sprawami dotyczącymi innych spraw jak własności ziemskiej. 3. Król zastrzegł sobie 27 IX 1810 roku prawo zatwierdzania wszystkich członków Komitetu, a nie tylko jego dyrektora. 4. Anomalią jest włączenie powiatu kwidzyńskiego do Komitetu...”

⁷²) WAPO VI — 126 memoriał Komitetu Stanowego do Hardenberga z d. 28 I 1815 r. łączący sprawę Komitetu z szerszymi zagadnieniami politycznymi... „Zgromadzenie obradujące w Berlinie ma zmienić Europę. My jednak mamy bliższe kłopoty. Znoszą nam Komitet, zabrania się regularnych posiedzeń. Zakazuje się powiatowi kwidzyńskiemu pozostać, jeśli chodzi o zagadnienia stanowe, w Związku Korporacyjnym z Prusami Wschodnimi i Litwą. Król winien nas bronić. Dalej ludzi się nas jakąś ogólną konstytucją Rzeszy... Nowe tendencje wyraźnie zmiernają do zniesienia tzw. prowincjonalizmów. Mają one na celu stworzenie wielkiego mechanizmu wielkiego państwa, który ujednolici i zatrze wszelkie różnice. To nie prowadzi do wykształcenia prawdziwego uczucia narodowościowego. Zacierają różnice i szkodzi poszczególnym prowincjom. Następuje likwidacja instrukcji wyborczych dla posłów, najważniejszej instytucji istniejącej posłów z wyborcami... Przecież obecne Zgromadzenie w Berlinie nie posiada żadnego autorytetu...”. Problem stosunku stanów pruskich do obrad Zgromadzenia Narodowego w Berlinie przedstawię na innym miejscu.

⁷³) WAPO VI — 126 pismo Schuckmanna z 14 III 1815 r. Schuckmann uznał swój błąd tłumacząc go błędnymi informacjami. 2 X 1815 r. zebrany Sejm Generalny w Królewcu uchwalił rezolucję w sprawie utrzymania Komitetu. Król 31 XII 1815 r. zatwierdził skład nowego Komitetu (Brandt, Oldenburg, Doenhof, Kilit, Mahraun, Gervais, Preuss, Foerster).

⁷⁴) WAPO VI — 126 polecenie Komitetu Stanowego w sprawie wyboru delegata miast powiatu kwidzyńskiego (Kwidzyn, Gardeja, Biskupiec Pomorski, Prabuty, Zalewo, Iława, Susz). Komitet Stanowy 4 V 1816 r. tłumaczył Auerswaldowi, że „błędnie granice Korporacji Związku Stanowego Prus ogranicza się do granic systemu kredytowego, gdyż powiat kwidzyński z dawną należy do Starych Prus (Altpreußen), brał udział w sejmach 1786—1798, uczestniczył w kosztach budowy twierdz, a prawo prowincjonalne z roku 1801 rozciąga się również na Kwidzyn. Tak samo organizacja Ziemstwa z roku 1788 przewiduje ujęcie powiatu kwidzyńskiego. Na sejmie stanowym 1809 roku deputowani powiatu kwidzyńskiego wyrazili życzenie pozostania w ramach Prus Wschodnich...”. 2 VII 1816 r. Schuckmann zabronił wyborów deputowanych miast powiatu kwidzyńskiego. Podkreślał, że „sprawami prowincji zarządzają prezydenci prowincji — zarządzenia z 30 IV i 15 V 1815 r. — a nie Komitet...”

⁷⁵) WAPO VI — 176 memoriał Komitetu Stanowego do Auerswalda z d. 14 VIII 1818 r. Sprawa była o tyle jeszcze skomplikowana, że nie było instytucji, która mogłaby dokonać wyboru Komitetu, a w roku 1819 kończyło się kolejne

gdy kończyło się kolejne Triennium Komitetu i musiano przygotować nowe wybory. Ale nim je przeprowadzono 24 listopada 1819 roku, władze berlińskie do walki ze stanami pruskimi zaangażowały prasę. Pisma niemieckie i pruskie zaczęły oficjalnie krytykować szlachtę i stany pruskie, iż „zamierzają wprowadzić i utrzymać w Prusach anarchiczny ustroj republiki polskiej”⁷⁶). Oprócz tego próbowano rozsądzić instytucje stanowe Prus Wschodnich od wewnątrz. Na przykład mianowano członka Komitetu Oldenburga na stanowisko starosty powiatowego (landrata). Oldenburg mimo, iż uważał za największy zaszczyt być członkiem Komitetu musiał z tej funkcji zrezygnować, gdyż „warunki finansowe i liczna rodzina — pięcioro dzieci — nie pozwoliły mu na odrzucenie propozycji władz państwowych. Zdają sobie sprawę, że łączenie tych dwu stanowisk nie da się pogodzić”⁷⁷). Sprawa Komitetu Stanowego przybierała zaczęła szersze, ogólnopaństwowe znaczenie. Stany pruskie w walce z władzami berlińskimi zaczęły szukać sojuszników. Znalazły ich przede wszystkim w stanach pomorskich. Na Pomorzu również wykształcała zaczęła się opozycja antyrządowa, wysuwająca obok spraw stanowych sprawy gospodarcze. Tłumaczono bowiem kryzys gospodarczy Pomorza błędną polityką władz berlińskich⁷⁸).

Walka z opozycją stanów zbliżała się jednakże do końca. Komitet Stanowy Prus Wschodnich i Litwy przegrywał. W roku 1822 oficjalnie zaczęto mówić o reorganizacji ustroju stanowego w całej monarchii pruskiej. 20 VIII 1823 roku Schön został mianowany komisarzem królewskim organizującym Stany Prowincjonalne, mające zająć miejsce dotychczasowej instytucji samorządowej⁷⁹).

Triennium Komitetu. „Ponieważ nie ma widoków zorganizowania Sejmu Stanowego, na którym wybór Komitetu jest najodpowiedniejszy i najszybszy, proponujemy następujące rozwiązania: a. 4 + 1 szlacheckich i chłopskich reprezentantów wybrać za pośrednictwem Generalnej Dyrekcji Ziemstwa według dawnego stanowego podziału powiatów. Królewiec wybiera dotychczasowym systemem. Komplikacje następują jedynie na Litwie, która podzielona została administracyjnie...”

⁷⁶) WAPO VI — 93 Komitet Stanowy protestuje przeciwko inspirowanym artykułom (pismo z d. 22 V 1818 r.). Zob. szczególnie „Allgemeine Preussische Staats-Zeitung” z d. 18 V 1819 r. oraz „Goettinger Gelehrte Anzeiger” nr 41, 42, 1818 r.

⁷⁷) WAPO VI — 126 pismo Oldenburga z d. 22 VI 1818 r. Instytucja landrata z XIX wieku (odpowiednik polskiego starosty powiatowego) była typową właśnie instytucją brandenburską, przeniesioną do Prus Wschodnich (odmienna od instytucji landrackiej na terenie tzw. Niemiec Starych — *Alt-Deutschland*). Stany pruskie opierały się przed wprowadzeniem instytucji landrackiej (starościńskiej). Opór ten tłumaczono dwoma względami. Po pierwsze niechęcią przyjęcia instytucji będącej wytworem tzw. Niemiec Kolonialnych (*Kolonial-Deutschland*), to znaczy obszaru po prawej stronie Łaby. Po drugie widziano w landraturach typowy urząd prefekturalny państwa policyjnego. Charakterystyczną w tym względzie sprawą jest walka stanów pruskich w latach 1812—1818 z instytucją żandarmerii i nowym ustrojem powiatowym (zob. A. Benz en b e r g e r, *Aktenstücke...* s. 41—47).

⁷⁸) WAPO VI — 79 memoriał Büllowa do Króla z d. 2 grudnia 1821 r. oraz WAPO VI — 124 memoriał Komitetu Stanowego z d. 22 II 1820 r. Lata 1819 i 1820 były szczególnie trudne dla Prus Wschodnich i stanów pruskich. „Komitet protestuje przeciwko insynuacjom jakoby w Prusach stany przygotowywały rewolucję, zamierzając wprowadzić ustroj republikański typu polskiego. Władze berlińskie nawet zastosowały wyjątkowe pociągnięcia, świadczące iż rząd obawia się tej rewolucji. Porucznik Lipski został pozbawiony szlachectwa i stopnia wojskowego, również kłopoty ma Prondzyski... Zwracamy jednak uwagę na to, że opozycja przeciwko nałożonemu podatkowi jest coraz silniejsza, że stosunki handlowe stała się coraz bardziej oplakane, że bieda jest ogromna, że przez cały kraj idzie fala subhastacji...”

⁷⁹) WAPO VI — 81 pismo króla Wilhelma III z d. 20 II 1822 r.

Kiedy w roku 1824 odbył się pierwszy Sejm Prowincjonalny, ciało nowej organizacji stanowej państwa pruskiego, król zapowiedział (17 sierpnia), że po zakończeniu sejmku nie może „istnieć jakiś stały organ stanowy. Istnienie Komitetu Stanowego uzależniam od wyniku następnego zgromadzenia stanów prowincjonalnych”⁸⁰). Wprawdzie kolejny Sejm Prowincjonalny (z roku 1827) uznał konieczność dalszego istnienia Komitetu Stanowego, ale zdawano sobie sprawę z tego iż dni „zasłużonej instytucji stanowej Prus Książęcych są policzone”⁸¹). Rzeczywiście Sejm Prowincjonalny z roku 1831 uznał, że przez „powołanie szerszej instytucji stanowej, jaką jest Sejm Prowincjonalny, Komitet Stanowy jest niepotrzebny”, stosownie zresztą do opinii królewskiej z roku 1818, że „zwolywanie sejmów stanowych dla wybrania Komitetu Stanowego jest nieaktualne, gdyż rada państwa przygotowuje nowy ustrój stanowy prowincji”⁸²).

Likwidacja Komitetu Stanowego przeciągnęła się jeszcze do roku 1835. Musiano załatwić jeszcze pewne zobowiązania, które po przejęciu zadań Komitetu przez Sejm Prowincjonalny nie mogły być umorzone. Chodziło o wypłaty emerytalne dla byłych zasłużonych wojskowych z Landwehry z czasów wojen napoleońskich oraz uregulowanie uposażeń sekretarza, rejestratora i kancelisty Komitetu. Sejm Prowincjonalny w roku 1834 powołał specjalną komisję, która miała zbadać zaległości i zobowiązania finansowe Komitetu Stanowego⁸³). Jeszcze w roku 1837 sprawy finansowe Komitetu nie zostały załatwione, a władze berlińskie chciały ukuć z tej sprawy aferę malwersacyjną. Ostatecznie władze prowincjonalne zobowiązania Komitetu załatwiły i tym sposobem zlikwidowano ostatni ślad instytucji stanowej Prus Książęcych⁸⁴).

⁸⁰) WAPO VI — 81 *Landtagsabschied* z d. 17 VIII 1824 r.

⁸¹) WAPO VI — 176 pismo Schöna z d. 30 XI 1827 r.

⁸²) WAPO VI — 641 memoriał Komitetu Stanowego z d. 8 III 1831 r.

⁸³) WAPO VI — 641 uchwała z d. 24 II 1834 r.

⁸⁴) WAPO VI — 641 Uchwała Komisji dla Policji Ekonomicznej z d. 22 II 1837 r. Struktura zespołu aktowego Komitetu Stanowego ustalona była trybem urzędowania, opartym na dzienniku podawczym i rzeczowym układzie akt. Zakres spraw Komitetu ilustruje układ rzeczowy akt — 1. *Organisationssachen*; 2. *Landesangelegenheiten*; 3. *Verhandlungsprotokolle*; 4. *Gendarmerie*; 5. *Kriegs-Lieferungen*; 6. *Kriegs-Verluste*; 7. *Schuldenwesen*; 8. *National-Versammlung*; 9. *Berliner Deputation*; 10. *Landwehr*; 11. *Landrecht*; 12. *Regulierungen (Bäuerliche)*; 13. *Instleute-Sachen*; 14. *Patrimonial-Jurisdiction*; 15. *Dienste*; 16. *Allo-dification*; 17. *Retablissement*; 18. *Decem-und Stolgebühren*; 19. *Taubstimmen*; 20. *Invaliden*; *Unterstützungen*; 21. *Feuerwehr*; *Finanzwesen*.